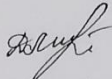

Міністерство освіти та науки України
Рівненський державний гуманітарний університет
Психолого-природничий факультет
Кафедра екології, географії та туризму

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри

(підпис) Д.В. Лико
(ініціали, прізвище)

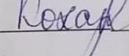
“ 15 ” червня 2023 року

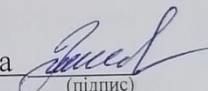
Пояснювальна записка
до кваліфікаційної роботи бакалавра

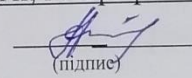
зі спеціальності 014.07 «Середня освіта (Географія)»
(код і назва)

на тему: «Особливості організації та проведення географічних екскурсій»

Виконав (-ла): студент (-ка) IV курсу, групи Г-41
(шифр групи)

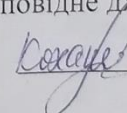
Коханевич Тетяна Анатоліївна
(прізвище, ім'я, по батькові) (підпис)

Керівник: кандидат біологічних наук, Логвиненко Ірина Павлівна
(посада, науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали) (підпис)

Рецензент: кандидат біологічних наук, доцент кафедри екології, географії та туризму Суходольська Ірина Леонідівна
(посада, науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали) (підпис)

Засвідчую, що кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Студент (підпис)

Оцінка за результатами захисту:

Національна шкала відмінно

Кількість балів: 90

Оцінка: ЄКТС A

Рівне – 2023 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СУТНІСТЬ ЕКСКУРСІЇ ЯК МЕТОДИЧНО ПРОДУМАНОГО ПОКАЗУ	
1.1. Визначення поняття "екскурсія" та її завдання.....	6
1.2. Науково-прикладні функції і ознаки екскурсії.....	10
1.3. Класифікація та структура екскурсій.....	12
РОЗДІЛ 2. ЕКСКУРСІЯ ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ	
2.1. Екскурсія як форма навчання.....	15
2.2. Види географічних екскурсій.....	19
2.3. Методи та методики проведення географічних екскурсій.....	24
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕКСКУРСІЙ З ГЕОГРАФІЇ	
3.1. Методика підготовки та проведення географічної екскурсії.....	30
3.2. Особливості екскурсій з географії.....	38
3.3. Тематика географічних екскурсій.....	45
3.4. Розробка навчальної екскурсії для учнів 6-го класу на тему: "Компоненти природи рідного краю".....	48
ВИСНОВКИ	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	59
ДОДАТКИ	62

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Викладання таких предметів природничого циклу як екологія, біологія та географія не можливе без проведення екскурсій. Адже безпосередні спостереження природних явищ, під керівництвом вчителя, забезпечують формування цілісної картини світу, а не лише окремих його елементів. Головною метою будь-якої природознавчої екскурсії повинно бути не просто запам'ятовування окремих видів та їх еколого-морфологічних особливостей, не лише ознайомлення з переліком корисних копалин певної місцевості, а розуміння взаємозв'язків усіх видів та факторів неживої природи у екосистемах, їх важливість один для одного, для людини і життя планети вцілому. Саме за таких умов учні будуть уявляти існування навколишнього природного середовища не у вигляді життя окремих особин і окремих явищ неживої природи, а у вигляді їх взаємозв'язків та пов'язаних одне із одним явищ.

Екскурсія в природу є однією із найбільш захоплюючих форм роботи вчителя з класом. На екскурсії школярі вчаться орієнтуватись на місцевості, знайомляться із особливостями рельєфу, спостерігають, порівнюють, знаходять необхідні об'єкти та приклади взаємозв'язків один із одним та умовами навколишнього середовища. Крім того, кожна екскурсія в природу - це хороша основа для виховання естетичних почуттів та формування основ охорони природи, адже під час екскурсій діти вчаться бачити і відчувати прекрасне в природі і, як наслідок, формують відповідальне ставлення та любов до неї. В шкільній групі дітей формується почуття колективізму, взаємної допомоги, дружби, рививається пізнавальний інтерес учнів [27].

Шкільна екскурсія - це форма навчально-виховної роботи з класом або групою учнів в умовах природного ландшафту, виробництва, музею, виставки. Метою шкільної екскурсії є спостереження та вивчення учнями різноманітних об'єктів та явищ дійсності [1]. Крім того, екскурсії розширюють та поглиблюють знання учнів, здобуті на уроках, формують

вміння орієнтуватись на місцевості, виявляти складні взаємозв'язки в природі.

Отже, екскурсії є обов'язковим елементом навчально-виховного процесу у школі, оскільки вони передбачають створення умов для наближення змісту навчальних предметів до реального життя, спостереження та дослідження учнями явищ природи і процесів життєдіяльності суспільства, розширення світогляду школярів, формування в них життєво необхідних компетенцій, посилення практичної та професійно-орієнтаційної спрямованості навчально-виховного процесу [16].

Метою роботи є з'ясування особливостей організації та проведення географічних екскурсій та доцільності їх впровадження у шкільну програму з географії.

Для досягнення поставленої мети слід вирішити наступні **завдання**:

- окреслити сутність екскурсії як методично продуманого показу;
- охарактеризувати екскурсію як одну з форм організації навчально-виховного процесу у школі;
- ознайомитись із методикою підготовки, проведення та підведення підсумків по завершенню екскурсій з географії;
- проаналізувати тематику, цілі та завдання географічних екскурсій в шкільному курсі;
- розробити дидактичні матеріали до проведення географічної екскурсії.

Об'єкт дослідження – організація освітнього процесу з географії учнів закладів середньої освіти.

Предмет дослідження - особливості організації та проведення географічних екскурсій.

Методи дослідження. Аналіз нормативних документів, науково-методичних праць, інформаційних ресурсів. Використовувалися методи синтезу, аналізу, моделювання, порівняння та узагальнення.

Теоретичне та практичне значення роботи – проведено всебічний аналіз навчально-методичних праць та підручників і з'ясовано основні особливості, методику підготовки та проведення, а також практичне значення географічних екскурсій; проаналізовано тематику географічних екскурсій, їх цілі та завдання; запропоновано дидактичний матеріал до проведення шкільної екскурсії з географії, який можна використовувати в роботі з учнями.

Структура роботи: вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел, що налічує 29 назв, додатки. Робота містить 6 таблиць, 2 рисунки. Об'єм роботи - 82 сторінки друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1

СУТНІСТЬ ЕКСКУРСІЇ ЯК МЕТОДИЧНО ПРОДУМАНОГО ПОКАЗУ

1.1. Визначення поняття "екскурсія" та її завдання

Власне слово "екскурсія" - це слово латинського походження, що дослівно означає - поїздка. На початках екскурсія була лише різновидом прогулянки і мала на меті певні практичні цілі, до прикладу збирання лікарських трав або що. Саме таке тлумачення слова екскурсія подає у 1882 році В.Даль: "Екскурсія – прогулянка, вихід на пошук чогось, для збирання трав та ін.". Тобто у цей період екскурсію розуміють як цілеспрямоване короткотривале і не дуже віддалене відвідування конкретного місця з певною метою [11].

Згодом екскурсії залучають до організації навчального процесу в школі, де в ході їх проведення чітко виявляються їхні ознаки. Зокрема, для пояснення теми "Природа рідного краю" вчитель веде дітей на природу, де:

- по-перше, наочно поєднується розповідь вчителя та показ власне об'єкта, про який іде мова і процес пізнання набуває нових ознак: наочності, тематичної спрямованості, чіткого зв'язку теоретичних знань з показом тощо;

- по-друге, кількісні характеристики шкільного класу та вчителя аналогічні з такими ж як екскурсійна група та екскурсовод, а мінімальна тривалість екскурсії (45 хв) така ж як і тривалість уроку;

- по-третє, основною метою такого "виходу на природу" є навчальна, пізнавальна або ж наукова.

Екскурсію як поїздку з навчальною або науковою метою характеризує Гранат у своєму настільному енциклопидичному словнику (1895 р.) Згодом у 1916 р. з'їздом директорів і викладачів Київського навчального округу була регламентована необхідність залучення до місцевих екскурсій усіх учнів. Так екскурсія стала обов'язковою формою роботи з учнями в навчальних закладах і з того часу існує як одна з форм проведення уроку [11].

Однак, екскурсія як ми її розуміємо тепер, стала такою лише тоді, коли вона перетворилась на одну з форм організації дозвілля. Тобто водночас із пізнавальною метою поряд стала і мета відпочинку і науково-освітній характер пізнання перетворився у культурно-просвітницький. Відповідно з'явилися і нові вимоги до організації екскурсій. А саме:

- пізнавальний процес повинен поєднуватись із активним відпочинком, розширювати світогляд та збагачувати духовний світ людини;

- екскурсія повинна бути цікавою та захоплюючою, що досягається показом відповідних об'єктів пізнання та використанням певних екскурсійних методів. Це головні характеристики екскурсії як туристичного продукту, які відіграють важливу роль у забезпеченні екскурсійної діяльності. Відповідно основою активного впливу на уявлення, емоції, свідомість та підсвідомість людей під час надання екскурсійних послуг є застосування методів екскурсознавства.

Екскурсознавство - це комплексна дисципліна, що поєднує у собі: теорію екскурсійної справи, методіку екскурсійної діяльності та узагальнюючу практику туристсько-екскурсійних підприємств із організації та надання екскурсійних послуг, а також вивчає історію екскурсійної справи. Екскурсознавство поєднує у собі дві основні складові: екскурсійну теорію та екскурсійну методіку. Перша являє собою ряд поглядів, ідей, положень, понять та здобутків фахівців цієї галузі. Друга - це сукупність чітких правил та вимог, які ставляться до екскурсії; це перелік методичних прийомів підготовки та проведення екскурсії, завдяки яким досягається реалізація цілі екскурсійного процесу - допомогти екскурсантам побачити, почути й відчутти зорові й словесні матеріали [19].

У практичній діяльності екскурсоводів екскурсія розглядається у багатьох аспектах, а саме:

- як самостійна форма виховання або складова частина інших форм виховання (трудового, патріотичного, естетичного);

- як одна з форм навчання або у складі інших форм;

- як форма роботи з масовою аудиторією;
- як разовий (епізодичний) захід, частина тематичного циклу, а також як один із ступенів пізнання нового матеріалу;
- як форма міжособистісного спілкування екскурсовода з екскурсантами, учасників групи один з одним, форма пізнання екскурсантів з певними об'єктами;
- як форма поширення наукових знань чи ідейного виховання;
- як форма організації культурного дозвілля;
- як невід'ємна частина організованого туризму;
- як комерційна послуга на ринку рекреації та туризму.

Згідно вище згаданих аспектів і саме поняття екскурсії дещо змінюється з цієї точки зору і воно дещо відрізняється від шкільних екскурсій. Екскурсія (у екскурсійній діяльності і туризмі) визначається як цілеспрямований та запрограмований наочний процес пізнання особою оточуючого світу, побудований на поєднанні зорових, слухових та інших вражень, який проходить під керівництвом екскурсовода. Екскурсія - це туристична послуга, що триває до 24 годин у супроводі екскурсовода та має заздалегідь затверджений маршрут і задовільняє духовні, естетичні та інформаційні потреби туристів [19].

Загалом у ході екскурсійного процесу екскурсовод намагається досягти виконання чотирьох завдань: 1) допомогти екскурсантам побачити об'єкти, запропоновані для розкриття теми; 2) надати про ці об'єкти необхідну інформацію у вигляді розповіді; 3) різними методичними прийомами домогтися відчуття екскурсантами відповідних подій (гордості, патріотизму, величі, захоплення і т.д.); 4) дати можливість опанувати практичні навички самостійного спостереження та аналізу запропонованих об'єктів (Рис. 1.1) [19].

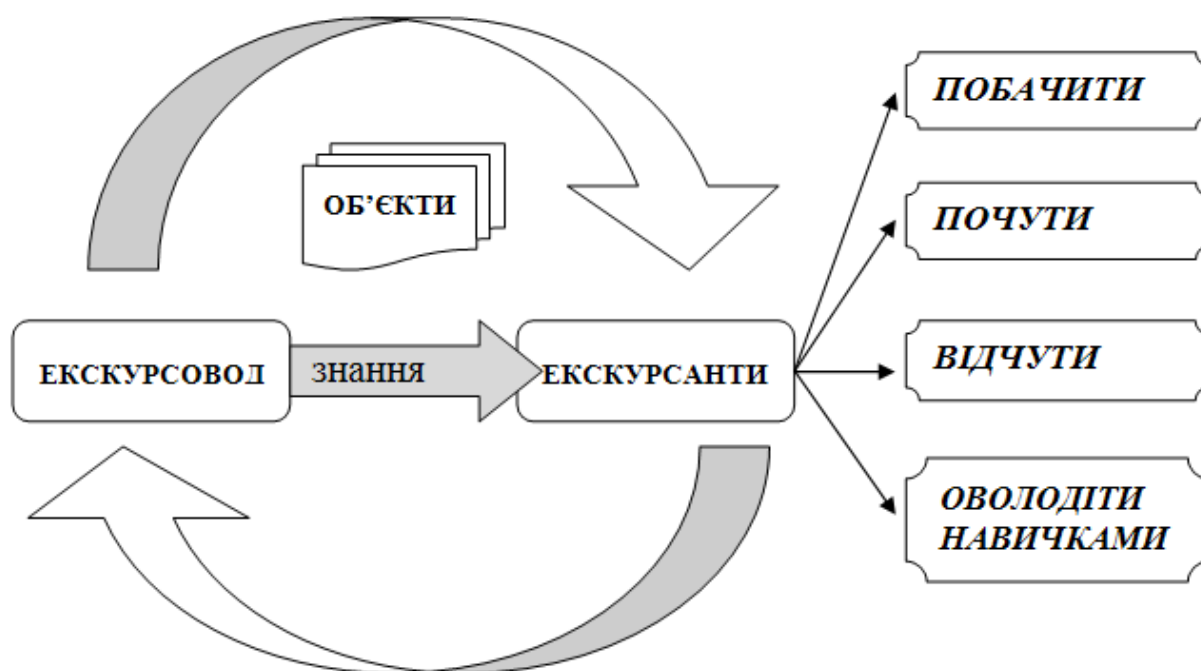

Рис.1.1. Схема екскурсійного процесу (за С.Г Нездойміновим, 2011)

Важливо, що лише за дотримання усіх згаданих моментів та особливостей, проведений захід можна назвати екскурсією.

Проведення екскурсії у школі має як спільні так і відмінні риси, від екскурсії проведеної з метою туристичної діяльності. Спільним є те, що й під час шкільної екскурсії завданням вчителя, як і екскурсовода, є подати необхідні для засвоєння знання за допомогою різних методів: розповіді, показу, демонстрації та ін. Говними відмінними рисами шкільної екскурсії є те що, метою такої екскурсії є не відпочинок, а пізнавальна активність учнів, набуття ними нових практичних навичок. Тому до проведення шкільної екскурсії готується як педагог, так і учні.

1.2. Науково-прикладні функції і ознаки екскурсії

Під час проведення екскурсії реалізуються її функції. До основних функцій екскурсії належать:

- функція наукової пропаганди;
- функція надання інформації;
- функція організації культурного дозвілля;
- функція розширення світогляду;
- функція формування інтересів особистості.

Власне у контексті такого функціонального підходу, екскурсію розглядають як один з типів рекреаційної діяльності, що задовольняє духовні, естетичні, інформаційні потреби людини [19].

Крім функціональності, будь-яка екскурсія має загальні принципи її проведення (Таблиця 1.1).

Таблиця 1.1.

Принципи проведення екскурсії (за С.Г.Нездойміновим, 2011)

Принцип науковості (достовірості)	інформація, що подається під час екскурсії відповідає певному розділу підручника, відображає достовірні факти чи події, трактує теоретичні положення з наукової точки зору.
Принцип ідейності	об'єктивна оцінка екскурсиводом фактичного матеріалу, який він подає на екскурсії, впевненість у тому, що він розповідає.
Принцип зв'язку теоретичного матеріалу з реальним життям	актуальна та сучасна екскурсійна інформація.
Переконливість та дохідливість	викладання екскурсійного матеріалу на рівні, доступному для екскурсантів

Не всі організовані походи групи людей на природні об'єкти чи визначні місця можна назвати екскурсією. Для того, щоб такий похід можна було назвати екскурсією, у ньому мають бути присутні її ознаки. А саме:

- тривалість не менше однієї академічної години (45 хв) до однієї доби;
- наявність екскурсанта (індивідуальна екскурсія) чи групи екскурсантів(групова екскурсія);
- наявність екскурсовода (вчителя або професійного екскурсовода з відповідною кваліфікацією), який проводить екскурсію;
- демонстрація екскурсійних об'єктів на місці їхнього розташування, їх зорове сприйняття екскурсантами;
- переміщення екскурсантів по заздалегідь продуманому маршруту;
- наявність теми екскурсії та логічно підібрані екскурсійні об'єкти;
- активна діяльність учасників під час проведення екскурсії (проведення спостережень, досліджень і т.д.).

Крім зазначених загальних ознак екскурсій, окремі види екскурсій мають ще й свої спеціальні ознаки:

- в автобусних екскурсіях обов'язковим є вихід з автобуса (не менше 3х) для огляду екскурсійних об'єктів;
- у музейних екскурсіях обов'язковим є ознайомлення з експозиціями музею;
- у виробничих екскурсіях завжди має бути присутня демонстрація діючих об'єктів (верстатів, механізмів, агрегатів, приладів) [19].

Під час проведення екскурсій застосовуються різні методи: індукції та дедукції, метод аналізу та синтезу, абстракції, аналогії, моделювання, узагальнення та ін. Окремо в екскурсійній діяльності виділяють екскурсійний метод, який характеризується своїми особливостями:

- у об'єктах, що демонструються вибирається лише найважливіше;
- нова інформація, яка подається під час екскурсії, не має іти в розріз з інформацією чи досвідом, отриманими екскурсантами раніше;
- розповідь екскурсовода повинна бути предметною, тобто все розказане ним має підтверджуватись наочно;
- головну роль в екскурсії має відігравати прийом показу, а не розповіді;

- під час екскурсії всі її учасники переміщуються з місця на місце (рухаються);
- пізнання предметів і явищ під час екскурсії відбувається із залученням усіх органів чуття екскурсантів [19].

1.3. Класифікація та структура екскурсій

Для правильного означення мети та завдання нової екскурсії, розробки найоптимальнішого маршруту, формування підтем та застосування відповідних методичних прийомів, забезпечення найефективнішої роботи екскурсовода з екскурсантами, першочерговим завданням є вибір екскурсії відповідного виду.

Загалом екскурсії класифікують за: змістом, складом і чисельністю її учасників, місцем проведення, способом переміщення, тривалістю, формою проведення (Рис 1.2.)

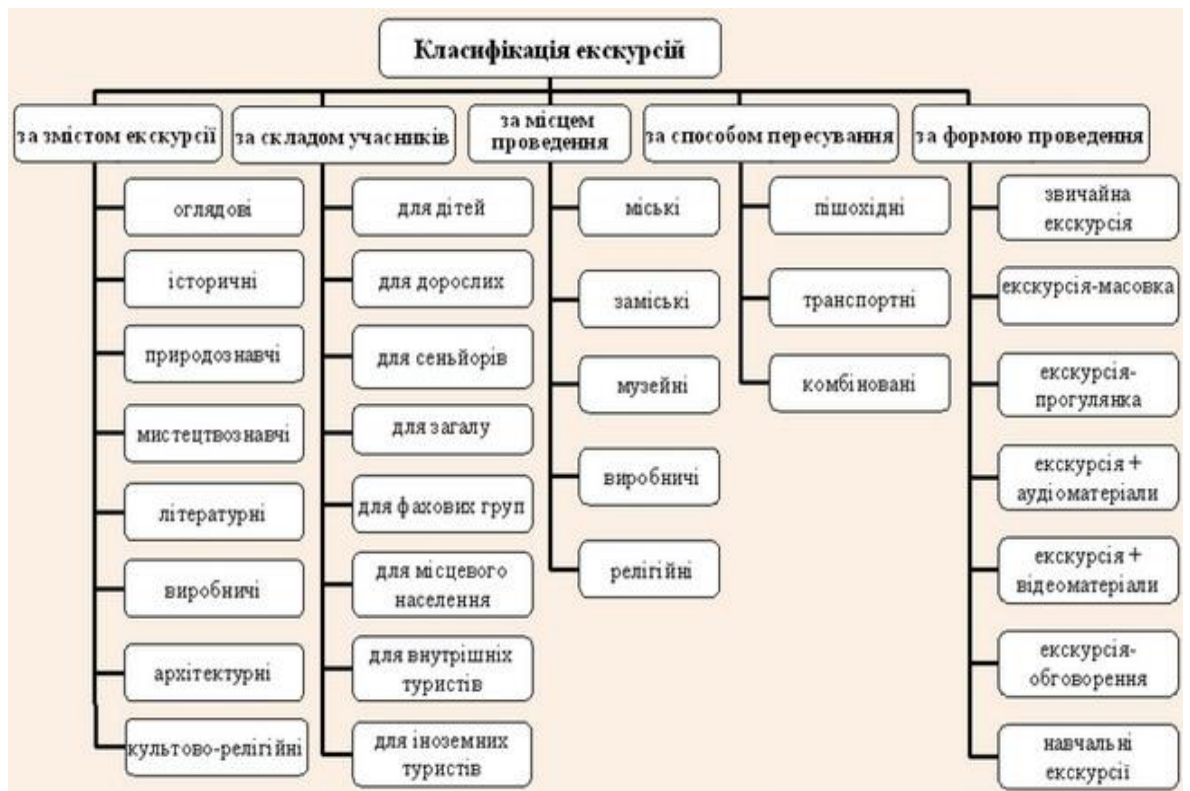

Рис. 1.2. Класифікація екскурсій (за Нездойміновим С.Г, 2011)

Кожен вид екскурсій має свої особливості, специфіку проведення та може відрізнятися від інших деякими компонентами.

Головною класифікаційною ознакою усіх видів екскурсій є їх поділ на оглядові (багатопланові) та тематичні.

Оглядові або багатопланові екскурсії, як правило зачіпають багато тем одразу. Під час проведення таких екскурсій екскурсовод поєднує історичні дані з сучасним станом речей. Саме оглядовий вид екскурсії застосовують з краєзнавчою метою. Наприклад, для формування загального уявлення про місто, область чи край, розповідь і демонстрацію об'єктів починають з історичної довідки про них, перші згадки, з можливими демонстраціями документів, чи архівних записів тощо. Хід такої екскурсії будується, як правило, у хронологічному порядку і об'єкти, що демонструються відповідно відображають цей історичний період у житті краю. Обов'язковим елементом такої екскурсії є зазначення успіхів і досягнень регіону, перспектив його подальшого розвитку. Тобто під час проведення оглядової екскурсії, екскурсовод має висвітлити кілька підтем, що стосуються історії регіону, характеристики його об'єктів, перспектив розвитку).

Тематична екскурсія розкриває лише одну тему і може бути історичного, виробничого, літературного, мистецького чи архітектурно-містобудівного спрямування.

Проте, одна тематична екскурсія може поєднувати елементи двох або й більше спрямувань. Наприклад, характеризуючи архітектурні споруди, часто подається й історична довідка про них.

Різноманітність екскурсій визначається, насамперед їхньою темою. Тема в екскурсії - це предмет показу та розповіді. Кожна екскурсія обов'язково має свою тему. Під час підготовки екскурсії, для всебічного розкриття задуманої теми, часто виділяють підтеми, які характеризують основну тему з різних ракурсів. Тобто по суті, кожна тема це сукупність декількох підтем. Кожна підтема у свою чергу повинна мати повноту викладу та логічну завершеність і обов'язково бути пов'язаною як з іншими підтемами, так і з основною

темою. Дотримання таких вимог дає змогу екскурсантам сприймати виклад матеріалів екскурсії не як окремі елементи, а як чітку, логічно побудовану композицію.

Важливою є й назва екскурсії, що являє собою мовний вираз, який передає її зміст. Назва повинна бути точною і не двозначною. Розкриваючи одну й ту ж тему, можна сформулювати кілька назв екскурсій (залежно від завдань екскурсії, складу учасників і інших факторів). Наприклад, оглядова екскурсія до Рівненського природного заповідника може мати такі назви: "Тваринний світ Рівненського природного заповідника", "Рослини Рівненського природного заповідника, взяті під охорону", тощо [10] .

РОЗДІЛ 2

ЕКСКУРСІЯ ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

2.1. Екскурсія як форма навчання

Від інших форм навчання екскурсія відрізняється особливою формою організації пізнавальної діяльності учнів, а саме вивченням об'єктів у їх природньому середовищі існування. Вивчення об'єкта у такій формі дає комплексне уявлення про нього. Як наслідок учні сприймають його як частину природи (а не як окремий об'єкт, виділений з неї), бачать зв'язки з іншими об'єктами, роблять відповідні висновки. Крім того, екскурсії значно розширюють світогляд учнів, сприяють формуванню навичок спостереження, орієнтування у просторі, проведення самостійних наукових досліджень і т.д.

Як навчальний предмет географія ставить на меті надання учням систематичних знань про різноманітні об'єкти живої та неживої природи. І реалізація цієї мети неможлива без ознайомлення учнів із певними об'єктами безпосередньо в умовах їхнього природного оточення, тобто без екскурсії.

Важливо, щоб під час проведення екскурсії, вчитель звертав увагу учнів не так на себе, як на об'єкти, що вивчаються або демонструються. Роль вчителя під час екскурсії зводиться до скеровування учнів у певному напрямку досліджень і пошуків. Головне завдання вчителя під час екскурсії - дати якомога більше простору для самостійного вивчення, спостереження і дослідження певного об'єкта чи явища. А вже після завершення походу - зробити спільні висновки.

Практичні і методичні особливості природничих екскурсій висвітлив у своїх роботах О.Я. Герд. Саме він вказував на обов'язкову необхідність взаємозв'язку уроку з екскурсією. [1]. На практиці екскурсії почали впроваджувати в роботу навчальних закладів країн Європи та на території колишньої Російської імперії (середина XVII - середина XIX ст.) під впливом ідей відомих просвітителів та громадських діячів: Ж.-Ж. Руссо, Я.А. Коменського, В.Ф. Зуєва, К.Д. Ушинського, М.І. Новікова. Згодом почали

розроблятися і методики організації та проведення екскурсій. Відомими вченими-методистами були І.М. Гревс, Б.Є. Райков, М.М. Верзілін, О.О. Борзов, О.Я. Черніхова, М.Ю. Костриця та інші [7].

Напротязі 1950-1990 років навчальна програма з географії включала систему з чотирьох екскурсій у природу. Метою таких походів було ознайомлення учнів із складовими природи та їх взаємозв'язками, формування поняття про "природно-територіальний комплекс (ПТК)", а також набуття умінь та навичок дослідження ПТК рідного краю за допомогою складання комплексного фізико-географічного профілю [7].

У різні часи методисти та педогоги-новатори, розробляючи позапрограманні шкільні географічні екскурсії все більше приурочували їх тематику до детального вивчення компонентів природи та ПТК, а також до господарської оцінки природних комплексів [7].

Загалом, з початком запровадження екскурсій у практичну діяльність школи, вони сприймалися як метод навчання. Проте згодом екскурсія перейшла у статус самостійної форми навчання [1].

Шкільна екскурсія - це форма навчально-виховної роботи з колективом або групою учнів в умовах природного ландшафту, виробництва, музею, виставки. Метою шкільної екскурсії є спостереження і вивчення учнями різноманітних об'єктів та явищ дійсності. Істотною ознакою екскурсії є вивчення об'єктів під час переміщення учнів.

На сучасному етапі зміни Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти та навчального процесу з географії призвели до обмеженої можливості застосування теоретичних знань на практиці учнями загальноосвітніх шкіл [7]. Такий стан речей погіршує якість засвоєння учнями навчального матеріалу та значно зменшує рівень зацікавленості предметом. Навіть сучасна дидактична література не містить поняття "урок-екскурсія" [5].

Аналіз навчальних програм з географії показує, що на сучасному етапі шкільний освітній процес, на жаль, передбачає дуже малу кількість

природознавчих екскурсій. Тобто розуміння учнями таких понять як, наприклад "природно-територіальний комплекс" є значно утрудненим, бо розглядається лише в теорії. Вирішення таких труднощів та налагодження ефективного навчання, яке буде тісно пов'язане з практичними навичками, можливе за умови розробки системи навчальних екскурсій природничого спрямування. Застосування таких екскурсій у курсі шкільної географії, дасть можливість формувати в учнів цілісну, не розривну картину природи та її взаємозв'язків [7].

Власне екскурсії є важливою формою навчання не лише у системі шкільної освіти, а й відіграють важливу роль у позашкільному освітньому процесі. Розширюючи, поглиблюючи та узагальнюючи вже отримані на уроках знання, екскурсії мають ще й пізнавальну та виховну мету. Саме тому екскурсії повинні стати періодичними формами проведення занять, а не лише епізодичними явищами [2].

Учителі та керівники гурткової роботи звикають до звичних занять у класі з різних причин:

- відсутність обладнання для проведення польових досліджень (нівелірів, компасів тощо);
- проведення заняття у формі екскурсії не можливо втиснути у розклад за тривалістю;
- під час екскурсії увага дітей зосереджена на багатьох сторонніх предметах і важко досягти концентрації уваги на об'єктах, що вивчаються;
- забезпечення безпеки і належної поведінки дітей під час екскурсії.

Зрештою погодні умови, стан здоров'я учителя та ще безліч непередбачуваних факторів можуть стати причиною відміни екскурсії. Так, поступово екскурсія стала все частіше використовуватись не як форма організації навчального процесу, а як спосіб організації дозвілля дітей. А екскурсії, які заплановані у календарно-тематичних планах вчителів, стали лише називатись такими, оскільки не виконують основних дидактичних функцій шкільної екскурсії [5].

В наш час екскурсіями називають ігри на свіжому повітрі, прогулянки або походи, розважального характеру. Звичайно усі ці форми організації дозвілля мають право бути, але не слід називати їх екскурсіями.

І досі екскурсія залишається однією із форм організації навчального процесу, яка обов'язково має бути застосованою під час вивчення природничих дисциплін. Тому важливим і актуальним питанням сьогодення, яке стоїть перед системою шкільної географічної освіти є посилення практичної спрямованості змісту навчання.

Досягнути цього можна через екскурсії, адже це така форма організації навчально-виховної роботи, за якої учні виходять за межі школи і спостерігають об'єкти та явища в їх природному середовищі. Така форма пізнання навколишньої дійсності сприяє швидкому та більш повному засвоєнню навчального матеріалу, формуванню взаємозв'язків між теоретичними знаннями та практичною дійсністю, певними образами та змістовними уявленнями, сприяє набуттю умінь та навичок проведення досліджень [7]. Крім того, екскурсії дають змогу розширювати і поглиблювати, здобуті на уроці знання, формувати вміння орієнтування на місцевості, встановлювати складні взаємозв'язки у природі, проводити геологічні, фенологічні та інші спостереження. Під час екскурсій діти вчаться бачити і відчувати прекрасне у природі, водночас у них формується відповідальне ставлення і любов до усього живого. В процесі екскурсійної роботи формуються почуття колективізму, дружби, взаємодії, взаємодопомоги, розвивається пізнавальний інтерес учнів. Тому урок-екскурсія чи заняття-екскурсія мають стати важливим елементом шкільної та позашкільної освіти. Насамперед, це стосується предметів природничого циклу, турисько-краєзнавчих та еколого-натуралістичних гуртків [5].

2.2. Види географічних екскурсій

Забезпечуючи наочну демонстрацію об'єктів, екскурсії займають чільне місце у навчальному процесі з географії. Адже отримані таким чином знання, з одного боку дають поняття про географічні особливості об'єктів і явищ, а також є прикладом для пізнання їх відповідного класу, тобто є основою для формування загальних понять [20].

Різні види екскурсій виконують спільні функції, а саме:

- реалізують принцип наочності;
- об'єднують теоретичні знання з практичними;
- сприяють виявленню профорієнтаційних нахилів учнів.

Організують екскурсії протягом навчального року, враховуючи ряд факторів, особливостей та наявних можливостей. Класифікують географічні екскурсії за багатьма характеристиками.

За обсягом навчальні екскурсії поділяють на:

- одно- та багатотемні (близькі теми одного предмета), іноді їх об'єднують у групу тематичних екскурсій, які проводяться в ході вивчення однієї або кількох взаємопов'язаних тем певного предмета.
- комплексні та інтегральні (багатотемні з різних предметів).

За методом проведення:

- дослідницькі;
- ілюстративні;
- комбіновані.

За часом проведення відносно тем, які вивчаються на уроках:

- 1) вступні, які передують вивченню нового матеріалу. Їх основною метою є попереднє ознайомлення учнів зі змістом нового предмета чи розділу курсу. Під час таких екскурсій учні дізнаються про основні поняття, формують наочні уявлення, необхідні для свідомого засвоєння навчального матеріалу;
- 2) супровідні або навчальні, що організуються паралельно з вивченням теоретичного матеріалу. Метою таких екскурсій є глибше засвоєння та

розуміння навчального матеріалу, що вичається, доповнення його новими фактами, наочними уявленнями;

В свою чергу навчальні екскурсії поділяються на типи:

- екскурсія в природу, під час проведення якої вивчаються географічні об'єкти рідної місцевості, демонструються певні явища природи тощо. Вони можуть бути комплексними або бути присвячені одній темі. Комплексні екскурсії одночасно вирішують кілька завдань: учні вивчають рельєф, клімат, ґрунт, води, рослинний та тваринний світ певної місцевості. Коли вивчається одна тема - учні направлені на вивчення лише форму поверхні, або рослинний світ певної території, тощо. Оскільки такі екскурсії є загальнодоступними формами позакласної краєзнавчої роботи, то вони, як правило, є одноденними. Основною метою їх є ознайомлення учнів з географічними об'єктами та явищами в природі, а не з книг і розповідей вчителя, показати зміни, що відбуваються у природних ландшафтах з часом. Особливо актуально це для міських школярів, оскільки вони досить мало проводять часу в природі. Такі екскурсії, не лише реалізують навчальний компонент, але й викликають інтерес до свого краю та формують шанобливе ставлення до природи, а ще - готують школярів до наступного етапу - багатоденних походів.

- екскурсія в краєзнавчий музей, де учням демонструються природничо-географічні об'єкти рідного краю. У музеях учні мають змогу побачити об'єкти, що демонструють різноманіття природи рідного краю, його економіки та культури. Тому предметний показ експонатів музею є вкрай ефективним. За способом організації та методикою проведення дуже схожими на музейні екскурсії є й виставки. Особливо цікавими для учнів географів будуть виставки з демонстрацією досягнень народного господарства, бо саме тут наочно можна побачити зразки природних ресурсів рідного краю, прослідкувати зв'язки економічного і культурного розвитку.

Корисним буде також відвідування виставок дитячої творчості (шкільних, міських, районних). Тут демонструються результати географічних

досліджень рідного краю та інші роботи географічного напрямку. На таких заходах можна обмінюватись досвідом, розвитку змагань між різними школами або гуртками, до покращення географічної роботи.

Інколи екскурсії тривають кілька днів, але в межах своєї області чи регіону. Такі екскурсії називають географічними експедиціями.

- екскурсія на виробництво, в ході якої учасники знайомляться з напрямком роботи підприємства, особливостями технологічних процесів, правилами дотримання еколого-санітарних норм на виробництві, тощо. Організуються такі екскурсії на найближчі промислові та сільськогосподарські підприємства (заводи, фабрики, ферми, птахофабрики та ін.).

- екскурсія по населеному пункту, в ході якої учні знайомляться із досягненнями свого населеного пункту на сьогоднішній день. Звертають увагу на загальний вигляд, мікрорайони, особливості планування та забудови. Особливо цікаво дослідити історичні аспекти розвитку рідного міста чи села, зробити економічну оцінку географічного положення та його роль у економіці регіону, порівняти населений пункт у минулому і сучасному стані.

3) підсумкові, що організуються після вивчення нового матеріалу або теми. Мають на меті узагальнити та систематизувати теоретичні знання, удосконалити та закріпити вміння та навички. Саме такі екскурсії розкривають зв'язки вивченого на уроках матеріалу з реальними процесами та явищами [1].

Під час проведення екскурсії вчитель може використовувати різні форми і методи взаємодії з учнями: розповідь, бесіду, дискусію або ж спостереження, дослідження, експеримент, тощо. Тобто екскурсія, поєднуючи у собі великий спектр навчальних та виховних завдань, є унікальною формою організації навчально-виховної роботи [22]. На думку С.Ф. Каргалова [27], навчальні екскурсії з географії мають на меті ознайомлення учнів з певними природними об'єктами та явищами, природними комплексами, господарською діяльністю

людини, впливом антропогенних факторів на навколишнє середовище і т.д. Така демонстрація не у підручниках, стендах і картинках, а "в живу" сприяє збільшенню об'єму засвоєного матеріалу, оскільки учні бачать наочну демонстрацію матеріалу, що вивчається, прослідковують зв'язки, роблять відповідні висновки. Класичними прикладами тем, в яких варто застосувати саме екскурсію як форму навчання - це вивчення форм рельєфу та місцевості, водойми, рослинність та господарську діяльність рідного краю [27].

Під час географічної екскурсії вчитель не лише вказує на особливості певного об'єкта і його зв'язки з іншими об'єктами, а й наголошує на способі використання цих об'єктів людиною, як у своїх цілях, так і в промислових масштабах [22].

За наявністю у програмі екскурсії бувають:

- програмні;
- позапрограмні.

Екскурсії, проведені по програмі (як правило навчальні екскурсії) направлені, головним чином, на практичне закріплення матеріалу, що вивчається. Тоді як позапрограмні екскурсії - це, передусім, екскурсії дослідницького характеру. В свою чергу, географічні екскурсії (походи), що проводяться у позаурочний час, поділяють на:

- краєзнавчо-географічні екскурсії (місцеві);
- далекі екскурсії.

Краєзнавчо-географічні екскурсії є важливим способом пізнання географії рідного краю, його історичних особливостей, господарського освоєння. Саме з розуміння взаємозв'язків місцевої природи та економіки, допомагає учням усвідомити особливості просторового розміщення та функціонування підприємств, їх взаємозв'язки.

За місцем розташування об'єктів [17] :

- ближні;
- далекі.

За тематикою:

- ознайомлення із різноманіттям органічного світу, спостереження за явищами природи;
- основи орієнтування на місцевості, розгляд форм земної поверхні, вивчення топонімічних особливостей, корисних копалин своєї місцевості тощо;
- екологічного напрямку: ознайомлення із пристосованістю організмів до їхніх середовищ проживання, із різними видами природних співтовариств, із природними багатствами рідного краю, проблемами охорони довкілля;
- екскурсії на виробництво, музей, виставку, тощо.

На початкових етапах вивчення шкільного курсу географії дітей знайомлять із правилами поведінки у природі. По мірі накопичення відповідних знань, укладнюється і тематика шкільних географічних екскурсій. Екскурсії екологічного напрямку проводять, як правило, для учнів старших класів, оскільки вони потребують не тільки відповідних знань, але й здатності встановлювати взаємозв'язки між різними об'єктами живої і неживої природи, природи і людини, тощо [1]. Географічні екскурсії комплексно впливають на учнів, оскільки сприяють нагромадженню нових знань про свій край, розвивають спостережливість, допитливість, здатність до аналізу і синтезу, викликають інтерес до господарського життя краю, регіону, країни, а ,отже і до географії. Накопичені під час екскурсій знання про природні та господарські об'єкти, стають основою формування фізико-географічних та соціально-економічних понять [3]. Сформовані на уроках знання з фізичної географії, дають змогу пояснювати під час екскурсій процеси і явища, що стосуються географічної оболонки Землі, тощо [23].

Екскурсії можуть відрізнятися і за складом учасників. В залежності від типу, змісту і визначеності об'єкта екскурсії, може відрізнятися кількість її учасників - від 10 до 40. Крім того, тривати кожна конкретна екскурсія може від 35 до 90 хв, а іноді може тривати навіть декілька днів [6].

Програма дисципліни зазначає тематику екскурсій, враховуючи вікові особливості, рівень підготовки учнів та орієнтовний час проведення екскурсії.

Загалом географічні екскурсії проводять як під час урочного, так і в позаурочний час [7].

У публікації Кірчука О.В. [8] наведено класифікацію екскурсій за формою проведення:

- масова екскурсія, що передбачає одночасне залучення великої кількості учасників, які пересуваються на декількох автобусах;
- прогулянкова екскурсія, яка поєднує у собі елементи наукового пізнання з елементами відпочинку і може проводитись у різних рекреаційних зонах: лісі, біля річки, у парку і т.д.;
- екскурсія-лекція, у якій словесна розповідь переважає над показом;
- екскурсія-концерт, що присвячена певній музичній темі і передбачає прослуховування музичних композицій і творів;
- екскурсія-спектакль застосовується у літературно-художньому напрямку і вбачає постановку на основі конкретних художніх творів;
- рекламна екскурсія [10].

2.3. Методи та методики проведення географічних екскурсій

Шкільний курс географії передбачає доцільність використання екскурсій і зумовлює їх проведення, головним чином, на місцевому, краєзнавчому рівні. М.П.Крачило [12] зазначав, що під час проведення географічних екскурсій застосовуються такі методи дослідження як: літературний, історичний, картографічний, порівняльний, візуальний, статистичний, метод польових досліджень.

Літературний метод передбачає ознайомлення із літературними джерелами з обраної теми, тобто певного ландшафту, гірських порід, природних об'єктів тощо. Тобто відбувається попереднє знайомство з тим, що планується побачити під час екскурсії. Крім того, даний метод використовується учнями і під час написання звіту.

Тісно переплетений із попереднім є *історичний метод*, який дає змогу прослідкувати певні часові характеристики розвитку окремих об'єктів та їх взаємозв'язків, особливостей становлення та розвитку.

Найважливішим та найінформативнішим для географів є *картографічний метод*. Саме цей метод є основою екскурсії, походу чи експедиції як для вивчення місцевості, так і для проведення польових досліджень.

Під час проведення самостійних та індивідуальних завдань, учні часто користуються *порівняльним методом*, який дає змогу співставити отримані результати з відомими раніше, чи результати досліджень отримані різними учнівськими групами.

Візуальний метод або метод спостереження є одним із найдревніших методів пізнання світу, але не втрачає своєї актуальності й сьогодні. Власне будь-яка екскурсія використовує цей метод, що полягає у пасивному спогляданні та спостереженні за об'єктом, що демонструється. Сучасна інтерпретація цього методу передбачає використання фото- та кіноапаратури.

Методом, який використовується на підсумковому етапі проведення екскурсії є *статистичний*. Саме цей метод дає змогу кількісно обробити отримані показники, згрупувати дані в таблиці, діаграми, графіки.

Безперечно одним із вкрай важливих є *метод польових досліджень*. Цей метод передбачає використання спеціального обладнання та приладів і дає можливість всебічного вивчення географічних об'єктів, явищ та процесів. Крім того, метод польових досліджень передбачає застосування окремих методик проведення досліджень. Наведемо окремі з них.

Методика проведення ландшафтного профілювання. Ландшафтний або фізико-географічний профіль дає змогу наочно продемонструвати морфологічну будову місцевості, яка досліджується, показати взаємозв'язки між природними компонентами у природно-територіальному комплексі [16]. За допомогою ландшафтного профілю можна показати особливості

формування та поширення природних комплексів залежно від рельєфу, складу порід, тощо.

Починають побудову ландшафтного профілю із проведення лінії гіпсометричного розрізу, яку прокладають на місцевості. Таку лінію або безпосередньо знімають з великомасштабної карти, або ж отримують, скориставшись топографічними способами (нівелювання). Доцільно проводити профілювання і через типові ділянки природно-територіального комплексу (долини річок, струмків, балок, ярів) і через дрібні форми рельєфу. Початком складання профілю має бути найнижча точка (русло річки) або ж найвища (вододіл).

Потім проводять комплексний опис природи за відповідними точками спостереження, які повинні бути типовими для даного природно-територіального комплексу. На кожній точці проводять опис кількісних та якісних характеристик, з'ясовують внутрішні та зовнішні зв'язки. Опис точки містить наступні пункти: номер та адреса точки, геологічна будова, особливості рельєфу, рівень зволоження, ґрунтові умови, рослинний покрив, рівень господарського використання ділянки. Це дає змогу зробити загальний висновок про особливості природно-територіального комплексу.

Для ведення записів користуються польовими щоденниками. Ведуть польовий щоденник, як правило, за допомогою простого олівця. Записи нотують на правій стороні щоденника, замальовки і схеми - на лівій.

Зібрані під час таких досліджень дані оформляються у вигляді замальовки комплексного профілю та звіту.

Методика досліджень рельєфу, геологічної будови та збору зразків корисних копалин теж базується на основі проведення ландшафтного профілю. По лінії профілю визначають висоту, протяжність і крутизну схилу, його експозицію, особливості мікрорельєфу (западини, підвищення), зміни кутів нахилу, розчелованість території.

Крім того, для всебічної характеристики рельєфу необхідно зібрати дані про склад корінних порід, глибину їх залягання і т.д.

Проведення геологічних досліджень та збір зразків корисних копалин найдоцільніше проводити там, де гірські породи виходять на поверхню і уворюють геологічні відслонення. Найлегше знайти такі відслонення у долинах річок, ярах, кар'єрах, штольнях, ровах, колодязях тощо.

Для з'ясування геологічної будови збирають такі дані:

- положення досліджуваної території відносно великих геоструктурних об'єктів
- особливості геологічної історії розвитку місцевості;
- характеристика дочетвертинних відкладів (їх вік, склад, потужність, походження, умови залягання, значення);
- характеристика четвертинних відкладів (за тим же планом);
- наявність корисних копалин та їх використання;

Загальну картину геологічної будови території дає збір зразків гірських порід, їх визначення та виготовлення геологічної карти місцевості, яка містить дані польових досліджень (природні і штучні геологічні відслонення, залягання шарів, розміщення корисних копалин тощо) [16] Досить інформативним є дослідження геологічних відслонень, які проводять за таким планом:

- з'ясування достовірності корінного відслонення;
- визначення точного місця знаходження відслонення та його номер (координати та номер фіксують у польовому щоденнику і роблять позначку на карті);
- розчистка відслонення лопатою;
- вимірювання загальної висоти відслонення (якщо відслонення вертикальне використовують рулетку або вимірювальний шнур, якщо відслонення похиле - ватерпас);
- вимірювання довжини відслонення;
- вивчення та опис шарів відслонення; починати слід з верхнього шару відслонення і описувати за таким планом: позначення літерою або цифрою, відзначення породи, з якої складається шар, наявність у породі мінеральних

включень чи зкам'янілостей, реакція породи на соляну кислоту, потужність шару.

Досліджені геологічні відслонення наносять на геологічну карту і позначають у порядку зростання номерів. Окремо у альбомі замальовують відслонення із зазначенням його особливостей: нахилом шарів, потужності, товщини тощо. Проводять фотозйомку відслонення. З кожного шару відслонення відбирають зразки гірських порід і мінералів (гірські породи і мінерали, що характеризують геологічний розріз, зкам'янілі рештки і відбитки рослин чи тварин, корисні копалини). До кожного відібраного зразка додається етикетка, де зазначається номер відслонення, шару, з якого відідрано зразок, номер і назва зразка, координати відслонення, дата, прізвище та ініціали людини, що відібрала зразок. Також місце відбору зразка і відмічається на маршрутній карті.

Дослідження корисних копалин проводять за таким планом:

- назва корисної копалини;
- місце знаходження;
- форма залягання;
- форма залягання (шари, шароподібні поклади лінзи, штоки або гнізда);
- потужність розкриття та породи, з яких воно складається;
- цінність знайдених корисних копалин;
- реальні можливості для розробки родовища;
- вид можливої розробки (кар'єрна чи шахтна);
- наявність поблизу населених пунктів, з яких можна залучити робочу силу для розробки родовища
- наявність і близькість шляхів сполучення для транспортування корисних копалин. [16]

Гідрологічні дослідження полягають у визначенні ширини русла річки, швидкості течії, площі поперечного перерізу водотоку, рівня ґрунтових вод, що визначається у ямах, викопаних по лінії профілю [4].

Дослідження ґрунтово-рослинного профілю. Для цього закладаються пробні ділянки на яких роблять ґрунтовий розріз до глибини ґрунтоутворюючої породи. Далі проводять опис кожного ґрунтового горизонту, де вказують колір, структуру, механічний склад, рівень вологості, щільність, наявність новоутворень і включень, ступінь змивання чи намивання ґрунту, наявність ознак заболочування. Крім того, зазначають генетичний тип ґрунту, механічний склад його верхнього ґрунтового покриву, ступінь опідзоленості, оглеєності тощо. У найтипівіших ділянках рельєфу закладають геоботанічні ділянки для вивчення рослинності.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕКСКУРСІЙ З ГЕОГРАФІЇ

3.1. Методика підготовки та проведення географічної екскурсії

Успіх будь-якої екскурсії залежить, насамперед, від чіткої та продуманої організації. Підготуватися до екскурсії допоможуть наступні методичні рекомендації:

1. Слід пам'ятати, що екскурсія - це не прогулянка, а частина навчального процесу.
2. Визначте тему екскурсії, вивчіть місце проведення та складіть план проведення екскурсії.
3. Притримуйтеся теми екскурсії, не відволікайтесь на випадкові питання.
4. Розповідайте під час екскурсії лише про те, що можна показати.
5. Уникайте надто довгих і складних пояснень.
6. Не залишайте учнів пасивними слухачами, а залучайте їх до активної роботи.
7. Не обтяжуйте свою розповідь новими назвами, більшість з них учні забудуть.
8. Зумійте сконцентрувати увагу екскурсантів на потрібному об'єкті.
9. Закінчуйте екскурсію вчасно, не перевтомлюючи учнів.
10. Матеріали екскурсії закріплюйте у пам'яті учнів на наступних уроках.

Не дивлячись на те, що сучасна навчальна програма з географії передбачає вкрай мало годин на екскурсії [18], вчитель має можливість планувати екскурсії на власний розсуд, обираючи тему та кількість екскурсій. Під час складання річного плану, вчитель продумує і намічає строки проведення екскурсій, поєднує їх зміст із змістом попередніх або наступних уроків. Водночас вчитель планує використання результатів спостережень учнів в природі на наступних уроках. Таким чином, кожна екскурсія

органічно входить у систему уроків теми і займає у ній своє місце. Уроки мовби готують учнів до екскурсії, а екскурсія, в свою чергу, розширяє і конкретизує знання учнів. І лише правильно організовані і чітко продумані екскурсії можуть успішно вирішувати навчально-виховні завдання.

За кілька днів до проведення екскурсії вчитель обирає маршрут і проходить його, добираючи необхідні об'єкти для показу і вивчення, відмічає місця зупинок для демонстрації цих об'єктів та для самостійних спостережень учнів, а також для підсумкової бесіди. Завершальним етапом такої роботи вчителя є складання плану екскурсії, у якому відображено:

- завдання екскурсії;
- основні питання за змістом;
- методи проведення екскурсії;
- маршрут;
- об'єкти спостережень;
- питання для вступної та підсумкової бесіди.

Вчитель продумує структуру екскурсії. У структурі, як у зовнішньому прояві логіки навчального процесу, повинні бути наступні, обов'язкові частини: завдання або тема екскурсії, короткий вступ у формі розповіді чи бесіди, самостійна робота учнів, їх звіти, додаткова інформація від вчителя, завершальна підсумкова бесіда.

Велике значення має підготовка учнів до екскурсії. Вони повинні чітко розуміти, що потрібно побачити в природі, на що звернути особливу увагу, як спостерігати той чи інший об'єкт. Попередньо вчитель може показати схему маршруту екскурсії з метою орієнтування на місцевості і ознайомити учнів з вимогами до підготовки і поведінки їх під час екскурсії. Крім того, конкретно до обраного маршруту і об'єктів, вчитель дає вказівки стосовно поведінки біля цих об'єктів. Наприклад, перед тим, як зайти у гліб лісу, потрібно визначити, в якій стороні знаходиться сонце і де воно буде через дві години. Щоб не заблукати у лісі, слід запам'ятовувати свій шлях і помітні

орієнтири: галявину, струмок, яр, камінь біля дороги, повалене дерево, перехрестя доріг і т.д.

Йдучи на екскурсію школярам необхідно мати блокноти, прості олівці, біноклі, фотоапарати, компаси, лупи, малі лопатки, метри, шпагати, папку для збору гербарію. Учні повинні мати зручне взуття та одяг. По можливості, йдучи на природу необхідно одягатися не яскраво, щоб не лякати птахів. Перед екскурсією вчитель, проводячи вступний інструктаж з правил поведінки під час екскурсії наголошує на тому, що не потрібно шуміти, бігати, лазити по деревах, не зривати рослин, не шкодити тваринам і екологічній системі вцілому.

Виходячи з таких виховних завдань, вчитель формує в учнів наступні правила поведінки: відмічати, запам'ятовувати найбільш типові рослини, але не зривати їх, спостерігати за тваринним світом, але не ловити тварин. Пташині гнізда не фотографувати, щоб не злякати пташок і звичайно не забирати їх із собою. І вчитель і учні повинні пам'ятати, що багато видів флори і фауни, які 20-309 років назад були звичайними видами, сьогодні можливо є рідкісними чи зникаючими.

Для забезпечення повного порядку під час екскурсії вчитель розділяє школярів на групи по 3-5 чоловік; кожна з груп вибвляє старшого групи, який відповідає за дисципліну під час переміщення, за збір учнів на певних етапах екскурсії, забезпечує розміщення учнів біля вчителя таким чином, щоб всі бачили об'єкти, які він демонструє. Такий порядок полегшує роботу вчителів та вчить школярів працювати в колективі.

Під час підготовки учнів до екскурсії потрібно повідомити тему екскурсії, роздати необхідне обладнання і попередити, що необхідно взяти з собою, як одягнутися та заохотити до майбутньої екскурсії [21].

Дещо відрізняються за особливостями своєї організації одно- та багатоденні екскурсії, які проходять на певному виді транспорту або ж пішки. Саме пішохідні екскурсії називають походом. Головною відмінністю багатоденного походу є те, що крім навчально-виховних завдань, такі походи

реалізують ще й спортивно-оздоровчі. Багатоденні поїздки, за яких екскурсанти долають значні відстані вважають далекими географічними екскурсіями і їх маршрут, як правило, виходить за межі свого краю чи області. Потрапляючи у найрізноманітніші природні та соціально-економічні умови, учні зазвичай не обмежуються завданнями та об'єктами обраної теми.

Звичайно, що кожен окремий вид екскурсії, маючи свої особливості проведення і плануватися може по-різному. Проте, загальні етапи проведення будуть все ж схожі.

Отже, організація шкільних екскурсій в цілому складається із трьох основних етапів:

I. Підготовчого.

II. Власне проведення екскурсії.

III. Підсумкового.

Охарактеризуємо кожний із зазначених етапів та зазначимо їх особливості.

I. Підготовчий етап екскурсії.

Цей етап полягає у підготовці як вчителя так і учнів. Як зазначалося вище, підготовка вчителя полягає у визначенні теми, маршруту, плану екскурсії, проходженні маршруту вчителем, підбором об'єктів для показу, визначенні місць зупинки. Крім того, вчитель вивчає необхідну літературу, підбирає матеріали, що будуть використовуватись під час екскурсії, при потребі зустрічається з фахівцями відповідної галузі, продумує використання відповідних методичних прийомів. Якщо заплановано екскурсію на промисловий чи господарський об'єкт, слід вчасно вирішити організаційні питання та зустрітися з екскурсоводом, що буде проводити екскурсію та обговорити з ним ті аспекти, на які потрібно звернути більше уваги учнів, крім того зазначити вік учнів, їх інтереси та особливості.

Плануючи певну екскурсію, вчитель також продумує варіанти самостійної роботи учнів під час екскурсії, складає певні запитання або є

формує спеціальні картки-завдання. Крім того, варто продумати вступуну та підсумкову бесіди, підібрати питання, звернути увагу учнів на те, як і що їм доведеться робити самостійно, на які особливості об'єктів звернути особливу увагу, ознайомитися з порядком руху під час екскурсії (місцем збору, часом виходу, привалістю переходів і привалів, режимом харчування, позивними сигналами, поведінкою) та як у результаті проведення екскурсії оформити результати своїх спостережень [1]. Важливо також чітко розподілити обов'язки між учасниками екскурсії, зазначивши організаційні доручення та конкретні завдання щодо проведення спостережень та збору матеріалів, розділити колектив учнів на бригади і призначити відповідального. Також на цьому етапі вчитель розподіляє окремі дослідні ділянки (якщо такі передбачені) між учнівськими бригадами. Якщо екскурсія пішохідна і передбачає подолання не близьких відстаней, доречною є й організація медичного огляду школярів.

Тим часом учні ознайомлюються із темою та схемою маршруту екскурсії, її завданнями, готують обладнання та спорядження, відповідну форму одягу. Для школярів старшого віку необхідним є також вивчення спеціальної літератури, картографічних джерел та прийомів роботи з обладнанням та приладами, які будуть застосовуватись під час екскурсії та у ході самостійних досліджень. Для полегшення роботи під час екскурсії, попередньо учні можуть підготувати спеціальні таблиці, в які й будуть заносити необхідні дані, зібрані під час екскурсії.

Обов'язково прослуховують інструктаж з техніки безпеки та правила поведінки в природі, на підприємстві, в музеї і т.д.

II. Власне проведення екскурсії.

Під час проведення екскурсії можна виділити інформаційну та робочу частини.

Інформаційна частина полягає у розповіді і поясненнях вчителя чи екскурсовода на підприємстві, в музеї і т.д. Екскурсія в природу починається з визначення природного ландшафту у якому й знаходиться група. Вчитель

характеризує даний ландшафт та виділяє його основні риси. Увагу учнів вчитель звертає на типові ознаки даного сезону року. Загалом той чи інший ландшафт в цілому розглядають у розвитку, у процесі потсінних змін. Наприклад, у мішаному лісі, спостерігаючи за різними породами дерев, школярі дізнаються, чому аткий ліс називають мішаним, які особливості його природнього розвитку та змін після вирубування.

Не слід звертати увагу учнів на кожен об'єкт, який трапився на шляху. Достатньо буде сконцентрувати увагу на 10-15 типових об'єктах певного ландшафту та розповісти про них. Наприклад, характеризуючи біологію того чи іншого виду, його пристосованість до життя в конкретних умовах середовища, слід зауважити загальну структуру всього біоценозу та взаємні зв'язки живих та не живих об'єктів. Такий підхід дає змогу формувати діалектичне сприйняття явищ в природі.

Під час екскурсії вчитель звертає увагу учнів на своєрідність та красу окремих ділянок природи у різні пори року, можливе використання художніх описів, віршів і т.д.

Не слід перетворювати екскурсію в урок із опитуванням учнів по певній темі, екскурсія повинна зберігати свій зміст і специфіку.

Робоча частина проведення екскурсії - це власне самостійні спостереження учнів, їх дослідницька робота, збір матеріалів, їх опис, фотографування, заповнення таблиць, проведення замірів, виконання індивідуальних завдань і т.д. Значно допомагає учням у роботі ведення польового щоденника, у якому записи ведуть, як правило, простим олівцем. При цьому робочі записи роблять на правій стороні листка, а рисунки та схеми - на лівій.

Метою завдань для учнів є навчання учнів бачити явища, що відбуваються у природі, розуміти їх суть та взаємозв'язки. Розроблені завдання повинні бути зрозумілими для учнів і передбачати поєднання репродуктивної та творчої пізнавальної діяльності. Така діяльність учнів під час екскурсії формує в учнів навички проведення наукових досліджень,

самостійного здобування знань, підвищує пізнавальну активність, розвиває творчу ініціативу, цілеспрямованість та розвиває творчі здібності учнів. Знаходячи під час екскурсій та експедицій цікаві матеріали, учні вносять певний вклад у вивчення природи рідного краю, вчаться раціонально використовувати його багатства та засвоюють основи охорони природних ресурсів.

Дослідницькі завдання розробляються вчителем відповідно до обраної теми, віку школярів, рівня їхньої підготовки, від рівня господарського освоєння території, що досліджується. Така робота може бути не лише пізнавально-навчальною, а й суспільно-корисною. Наприклад, вона може бути направлена на пошук нових природних ресурсів, на очистку природних водойм, на охорону окремих об'єктів тощо.

Обсяг самостійних та індивідуальних дослідницьких робіт під час екскурсій визначається насамперед рівнем технічного оснащення, навичками дослідницької роботи та часом, виділеним на дослідження. При цьому спектр географічних досліджень значно більший на комплексних маршрутах і менший на спеціальних (гідрологічних, ґрунтових, геологічних і т.д.).

Під час екскурсій та експедицій учні під керівництвом вчителя можуть проводити геологічні, гідрогеологічні, геоморфологічні, метеорологічні, гідрологічні, ґрунтові, геоботанічні, зоогеографічні, фенологічні, ландшафтні, економіко-географічні, топонімічні та інші дослідження.

Під час виконання учнями самостійної роботи, вчитель контролює цей процес. У визначений час учні збираються разом для проведення підсумкової бесіди, під час якої керівники виділених груп розповідають про свої спостереження і знахідки, демонструють зібрані матеріали. Вчитель звертає увагу школярів на найцікавіші об'єкти та спостереження, а також підводить підсумки.

Загалом під час проведення екскурсій вчителі практикують *різні варіанти організації учнівської роботи*. В певних випадках усі розподілені учнівські бригади, після проведеного вчителем інструктажу, проводять свої

дослідження на своїх ділянках. Згодом, коли робота виконана, вчитель разом із всіма учнями підходить до кожної окремої ділянки і кожна відповідна бригада, що працювала на ній дає пояснення і результати досліджень. Даний варіант організації роботи школярів є зручним тоді, коли обраний для досліджень об'єкт є невеликим і усі дослідні ділянки знаходяться недалеко одна від одної. Проте, коли запланований маршрут є протяжним і складним, вчителі застосовують, як правило, іншу форму організації роботи учнів. Усі учні йдуть разом із вчителем, роблячи зупинки біля визначених об'єктів, де вчитель дає певні пояснення, вказівки, напрямки спостережень і виконують визначені завдання [26].

III. Підсумковий етап екскурсії.

Підсумковий етап екскурсії або етап оформлення результатів і матеріалів екскурсії проходить або у класі, або під час занять географічного гуртка, або ж вдома. Групи школярів опрацьовують зібрані ними матеріали, створюють колекції, роблять обчислення, будують графіки, заповнюють таблиці, будують діаграми і т.д. Результати екскурсії та виконання індивідуальних завдань оформляються кожною групою у вигляді звіту, де й зазначається виконана робота, розміщуються графіки, таблиці, фотографії і т.д. Про те, як відбувалася екскурсія, особливості її проведення та виконання певних завдань та їх результатів учні викладають на сторінках шкільної стін-газети, або ж доповідають на заняттях географічного гуртка.

Особливої уваги, саме під час проведення географічних екскурсій, потребує робота з картами. Сама суть географічної науки тісно прив'язана до частого використання різних географічних карт. І екскурсії - це чудова нагода набути практичних навичок для читання карт та практичного їх використання, спроб схематично зобразити певний ландшафт чи місцевість. З цією метою, перед походом, школярам старшого шкільного віку вчитель пропонує самостійне виготовлення маршрутних карт та подальше активне їх використання під час самої екскурсії. Користування картою під час екскурсії лише керівником є неправильним. Учні треба максимально залучати до

використання карт, оскільки це стимулює набуття ними відповідних навичок. Будь-які зображення географічного напрямку, тобто рисунки, замальовки, плани, ескізи, схеми, карти, катрограми, повинні мати місце під час географічних екскурсій. Адже якщо учень може замалювати певне явище чи місцевість, значить він просторово уявляє об'єкт, бачить його взаємозв'язки з іншими, а отже, засвоїв матеріал на належному рівні. Як правило, набуті таким чином навички, є міцними і довготривалими та можуть застосовуватись у різних випадках життя.

Загалом підготовчі заходи при проведенні екскурсії займають вкрай важливе місце. І неналежна чи не серйозна підготовка до проведення екскурсії призводить до того, що така екскурсія є малоефективною і, скоріш за все, перетвориться у звичайну розважальну прогулянку.

3.2. Особливості екскурсій з географії

Екскурсії, походи та експедиції проводяться у школі та позашкільних закладах згідно Правил проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 02.10.2014. № 1124, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2014 р. за № 1341/26118 (ДОДАТОК А).

Безпосередньо перед проведенням екскурсії вчитель особисто проходить обраний та спланований маршрут або ж збирає відповідну інформацію.

Перевезення учнів транспортними засобами відбувається згідно Основних вимог щодо забезпечення безпечного перевезення пасажирів під час здійснення нерегулярних пасажирських перевезень, затверджених наказом Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства внутрішніх справ України від 25.05.2007 №450/167, зареєстрованих в Міністерстві юстиції 12.06.2007 за № 614/13881.

Учні прослухують інструктаж з безпеки життєдіяльності під час екскурсії, ознайомлюються із потенційно небезпечними об'єктами (отруйними рослинами, тваринами, грибами, зміями, переносниками інфекційних захворювань тощо).

Для зручності та попередження травм учні повинні мати спортивний одяг, відповідне взуття (без підборів і не з плоскою поверхнею), яке захищає ноги від ушкоджень.

Вчитель під час проведення екскурсії, експедиції чи походу має забезпечити дотримання учнями правил дорожнього руху, громадського порядку, санітарно-гігієнічних норм, правил безпеки життєдіяльності. Обов'язковим атрибутом у поході має бути аптечка першої медичної допомоги. У разі виникнення непередбачуваної ситуації, яка веде до загрози життю та здоров'ю учнів, вчитель має вжити усіх можливих заходів для ліквідації такої ситуації та збереження життя та здоров'я учасників походу.

Якщо нещасний випадок уже трапився, вчитель повинен негайно надати потерпілому першу медичну допомогу згідно Положення про порядок розслідування нещасних випадків, що сталися із здобувачами освіти під час освітнього процесу (ДОДАТОК Б).

Звичайно, що загальний план дій та основні етапи проведення екскурсій багато у чому будуть подібними. Проте, з огляду на маршрут та запропоновані для демонстрації об'єкти, кожен із видів екскурсій з географії має й свої особливості. Оскільки проведення екскурсії в природу було детально описано вище, то у даному розділі звернемо увагу на екскурсії іншого напрямку.

Екскурсія на виробниче підприємство включає у себе наступні етапи проведення:

1. Вступна бесіда із зазначенням мети та завдань екскурсії; обов'язковий інструктаж з техніки безпеки та правилами поведінки на території підприємства; ознайомлення учнів із послідовністю руху по населеному пункту та власне підприємству; вказівки вчителя стосовно

ведення відповідних спостережень, записів, фотографування, замальовки схем, відбору зразків продукції підприємства на різних стадіях технологічного процесу.

2. Визначення обов'язків кожного з учнів: розподіл на бригади по 3-4 чоловіки; видача завдань кожній із бригад та індивідуально кожному з учнів.

3. Власне проведення екскурсії.

4. Заключна бесіда, на якій підводяться підсумки спостережень, робляться загальні висновки та підсумки, з'ясовуються негативні моменти.

Аналізуючи і порівнюючи екскурсію на виробниче підприємство із екскурсією в природу, бачимо, що спільними для обох залишаються вступна бесіда і всі покладені на неї функції, поділ учнівського колективу на групи, визначення і розподіл обов'язків і завдань між учнями та бригадами, заключна бесіда та всі її складові.

Екскурсія до музею має ряд особливостей. Зазвичай такі екскурсії проводять професійні екскурсоводи, які добре знайомі зі структурою експозиції і володіють методикою проведення музейних екскурсій. У такому випадку вчитель попередньо домовляється стосовно теми та завдань екскурсії.

Проте, існує думка, що екскурсію до музею корисно проводити вчителю, оскільки екскурсія - це лише частина роботи над обраною темою. У школі, до екскурсії, проводять рідготовчу роботу, а знання, отримані під час екскурсії, використовують у багатьох розідлах класної та позакласної роботи.

Попередня робота з експозицією спрямована на відбір об'єктів. Виділяють основні та другорядні об'єкти. Перші під час екскурсії будуть аналізуватись всебічно і глибоко. Критерії їх відбору можуть бути різними: значення експонату для розкриття теми, пізнавальна цінність об'єкта, його виразність та відомість. Під час ознайомлення із експозицією завчасно визначається вдале місце для огляду кожної групи об'єктів.

За результатами попередньої роботи складається план екскурсії, де вказується її маршрут, об'єкти, зміст, методика роботи. Методичні вказівки

допомагають вчасно демонструвати об'єкти учням, прочитати підготований текст, зазначають на яких деталях зупинити увагу, що запропонувати до самостійного опарцювання, які питання задати і до яких висновків привести школярів. Доцільно план екскурсії скласти із методистом музею.

Під час екскурсії важливо зосереджувати увагу учнів, орієнтувати їх на об'єкт, згодом детально спостерігати і аналізувати об'єкт, створювати образне уявлення про нього, розкривати взаємозв'язки.

Доволі часто екскурсоводи роблять помилку - намагаються дати повний аналіз експонату. Проте, це не зовсім вірно. Не потрібно залишати учнів лише слухачами, потрібно дати їм можливість попрацювати. Зробити це можна за допомогою запитань, що провокують до спостережень, аналізу.

Походи характеризуються більшою тривалістю у часі і на більші відстані. Досить часто саме пішохідні екскурсії називають походами. Але похід - це не лише переміщення пішки. У похід можна їхати, використавши різні види транспорту або на усьому маршруті, або ж на його певній частині. Походи є одним із найулюбленіших видів дозвілля учнів. Проте, вони виконують не лише розважальну функцію, але й пізнавальну, наукову, дослідницьку. У поході учні знайомляться із багатством природи своєї місцевості, життям та побутом регіону, його культурою та звичаями, напрямок промислового виробництва, багатством природних ресурсів, історичними особливостями. Походи сприяють вихованню любові до рідного краю, почуття відповідальності, формують фізичну витривалість.

Загалом походи мають краєзнавчу спрямованість і бувають одноденними або багатоденними. Одноденні походи вчитель проводить протягом усього навчального року і вони, як правило, мають чітко визначену тематику. Такі походи проводяться з метою розширення географічних знань, виявлення краєзнавчих особливостей регіону, які використовуються у навчальному процесі. Багатоденні походи потребують більшого часу, як для підготовки, так і для проведення. Тому вони, як правило, організуються на канікулах і ретельно плануються та організуються. Як і для проведення

екскурій, так і для проведення одноденних і багатоденних походів вчитель дотримується послідовності їх проведення: підготовчого етапу, власне проведення, підсумкового етапу та оформлення зібраного матеріалу.

Метою походу може бути пізнавальна, суспільно-корисна або ж оздоровча. Іноді у походах об'єднуються дві мети. Зазвичай оздоровча мета має місце у будь-якому поході.

Пізнавальна мета реалізовується у ході ознайомлення з визначними місцями чи пам'ятками історії. Крім того, учні обов'язково виконують комплексні фізико-географічні дослідження.

Суспільно-корисною метою походу може бути збір матеріалів для краєзнавчого музею або ж шкільного музею, виконання завдань та доручень інших організацій краєзнавчого напрямку.

Як уже зазначалось, оздоровча мета має бути реалізована під час проходження будь-якого походу, оскільки проходять вони під час канікул і діти мають здоровитись і відпочити.

Особливістю багатоденних походів є те, що на відміну від одноденних, де участь беруть усі, при підготовці до багатоденного походу вчитель формує списки бажаючих взяти у ньому участь. Тобто участю багатоденних походів є добровільною і не обов'язковою. Кількість учасників багатоденного походу повинна бути і не занадто великою. В середньому на одного вчителя повинно припадати не більше як 15 учнів. Хоча на практиці у багатоденні походи організовують учнів два або й три вчителі. Наприклад вчитель географії та фізичного виховання, або вчитель географії та вчитель біології. Це значно полегшує роботу одного вчителя. Відповідно і завдання, які отримують учні на час таких походів носять комплексний характер: з елементами спортивного туризму, спортивного орієнтування, біолого-географічного, екологічного напрямку тощо.

Важливим показником готовності учня до такого походу є стан його здоров'я. Тому вчителю необхідно звернути увагу на стан здоров'я і школярі, які мають спеціальну групу по здоров'ю або ж ті, які недавно

хворіли, повинні мати дозвіл від лікаря. Ще одним важливим фактором є й фізична підготовка учнів.

Окремі вчителі вважають, що до участі у поході слід допускати лише учнів, які добре навчаються, є дисциплінованими та сумлінними. Проте, і сама підготовка до походу, розмови по організації до нього, здатні бути сильними мотиваторами для невстигаючих у навчанні учнів або не дисциплінованих.

Відповідно до інформації, якою володіє вчитель стосовно віку учнів, стані їхнього здоров'я та рівня фізичної підготовки, він вибарає маршрут, який буде доступним для учнів та цікавим. Крім того, вчитель складає план походу, продумує тему, мету та детально розробляє маршрут.

Під час проведення пішохідного багатоденного походу слід чітко дотримуватись зазначеного режиму дня. Не слід знаходитись у дорозі більше як 4-5 годин, при цьому через кожні 45 хвилин треба робити зупинки на відпочинок (15 хвилин). Кожного дня рекомендовано проходити не більше як 12-15 км.

Окрім дотримання режиму дня, для успішного проходження походу, слід дотримуватись дисципліни, забезпечити певними завданнями та дорученнями кожного учасника походу. Як і під час екскурсій, під час походів учні теж поділені на бригади. Це значно полегшує вчителю роботу з учасниками походу, оскільки діяльність різних бригад можна чергувати. Наприклад, перша бригада займається організаційними справами (збирання дров, приготування їжі), а інша в цей час проводить дослідження.

Одним із головних завдань вчителя під час підготовки до походу, а також під час його провдення є створення у колективі атмосфери довіри, взаємодопомоги, поваги один до одного. Це забезпечить успіх походу, а також реалізує його виховну мету.

Шкільні експедиції відрізняються від походів ширшими освітньо-виховними завданнями і тривалістю, але так само які походи мають краєзнавче спрямування.

Експедиції часто використовуються у позаурочній роботі. Залежно від мети експедиції, вона може мати різні способи проведення: або бути направлена на збір матеріалів у одному (стаціонарному) пункті, або передбачати відвідування кількох населених пунктів або природних об'єктів. Тему експедиції обирає вчитель відповідно до плану роботи краєзнавчого гуртка. Головними завданнями учасників експедиції є проходження маршруту, з метою збору відомостей про історичні документи, події, пам'ятки, опису відповідних об'єктів. Крім того, вивчаються фонди та експозиції музеїв, проводяться зустрічі і розмови із очевидцями певних подій, місцевими краєзнавцями та екскурсоводами, проводяться власні спостереження і т.д. Підсумком проведення такої роботи є оформлення відповідних стендів, альбомів, краєзнавчих виставок інформативних куточків тощо.

Загалом вивчення природно-ресурсного потенціалу регіону, його населення, господарства, історичних особливостей розвитку є важливою ланкою науково-дослідної туристично-краєзнавчої роботи. Вивчаючи зазначені особливості краю, учні прослідковують їх взаємозв'язки і формують загальне враження про весь природно-територіальний комплекс (ПТК).

Окрім зазначених форм проведення та організації навчального процесу, доцільно було б запровадити до програм шкільних курсів географії елементи навчальної польової практики, де б у повній мірі учні могли виконувати пізнавально-краєзнавчу роботу під керівництвом учителя [16].

3.3. Тематика географічних екскурсій

Школярі вивчають природні об'єкти певного визначеного маршруту відповідно до загальноприйнятого географічного плану:

- визначають географічне положення;
- з'ясовують особливості геологічної будови;
- дають характеристику рельєфу, корисним копалинам, клімату;
- досліджують гідрографічну мережу регіону;
- вивчають ґрунти, флору та фауну.

На сьогодні шкільною програмою з географії передбачено вкрай малу кількість екскурсій, як обов'язкової форми навчання. Додаткові екскурсії вчитель може планувати сам, за рахунок передбачених програмою резервних годин. Тому й тематика і доцільність проведення тієї чи іншої екскурсії під час вивчення окремої теми також визначається самим вчителем.

Загалом кожен вид екскурсії передбачає певне цільове призначення, тобто є направленим на засвоєння певного навчального матеріалу, набуття певних вмінь та навичок. Проте, географічні екскурсії мають і додаткову функцію, а саме застосування знань, умінь та навичок, сформованих на попередніх етапах. Зокрема, вони передбачають формування комплексних понять, встановлення взаємозв'язків, що реалізується прививченні природних територіальних комплексів [2].

Згідно діючої навчальної програми для закладів загальної середньої освіти [18], орієнтованою тематикою у 6-9 класах може бути наступна.

Географія у 6 класі (Загальна географія). Це перший курс географії у школі. Програма курсу розрахована на 70 годин (2 години на тиждень). Запланований резерв часу - 6 годин (тобто саме цей час вчитель може використати для проведення відповідних екскурсій).

Усю різноманітність шкільних географічних екскурсій можна розподілити за часовими рамками їх проведення, зокрема за порами року (сезонами). Основні напрямки екскурсій та варіанти науково-дослідних робіт учнів 6 класу наведено у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Орієнтовний зміст шкільних екскурсій з географії учнів 6 класу

Пора року	Напрямки науково-дослідної роботи учнів
Осінь	- особливості організації екскурсій та власних географічних спостережень; - проведення спостережень за змінами у природі.
Весна	- формування навичок орієнтування у просторі за допомогою компаса і карти, за місцевими ознаками.
Весна	- визначення абсолютної і відносної висоти місцевості за допомогою горизонталей та шкали висот; - визначення напрямків на плані; формування навичок читання плану.
Весна	- спостереження за зовнішніми процесами, що зумовлюють зміну земної поверхні; - ознайомлення із корисними копалинами краю; - вивчення основних форм рельєфу.
Весна	- ознайомлення з роботою метеорологічної станції.
Весна	- вивчення будови річки; характеристика окремих ділянок річки або окремого гідрологічного об'єкта.
Весна	- спостереження за впливом господарської діяльності людини на стан ґрунтів, водних об'єктів, рослинний та тваринний світ.
Весна	- екскурсія у місцевий природно територіальний комплекс (ПТК) (передбачена програмою) з метою виявлення взаємозв'язків та складання опису ПТК за типовим планом.

Географія у 7 класі (Материки і океани). Програмою передбачено 70 годин (2 години на тиждень). Резерв часу - 6 годин. У 7 класі учні можуть мати такі орієнтовні напрямки спостережень та досліджень (Таблиця 3.2.).

Таблиця 3.2.

Орієнтовний зміст шкільних екскурсій з географії учнів 7 класу

Пора року	Напрямки науково-дослідної роботи учнів
Весна	- вивчення особливостей різних форм рельєфу своєї місцевості з огляду на тектонічні процеси.
Весна	- вивчення характеристик антропогенних ландшафтів.
Весна	- екскурсія на очисну споруду з метою ознайомлення із особливостями очистки води. -екскурсія на виробниче підприємство з метою ознайомлення рівня використання природних ресурсів, продукцією підприємства, рівнем забруднення від діяльності підприємства та шляхами його зменшення.

Географія 8 клас (Україна у світі: природа, населення). Курс розраховано на 70 годин (2 години на тиждень). Резервний час - 3 години. Орієнтовні напрямки науково-дослідної роботи учнів наведено у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

Орієнтовний зміст шкільних екскурсій з географії учнів 8 класу

Пора року	Напрямки науково-дослідної роботи учнів
Осінь	- ознайомлення з роботою ГІС систем та можливостями їх використання.
Весна	- орієнтування на місцевості за допомогою топографічної карти, плану, схеми.
Весна	- з'ясування особливостей геологічної будови рельєфу та мінеральних ресурсів рідного краю.
Весна	- вивчення вод суходолу рідного краю.
Весна	- вивчення ґрунтових профілів ґрунтів різних типів; особливості антропогенного впливу на ґрунти.
Весна	- дослідження рослинного та тваринного світу рідного краю; ознайомлення із видами, занесеними до Червоної книги України; відвідування природно-заповідного об'єкту регіону. -ознайомлення з об'єктами природи своєї місцевості (передбачена програмою).

Географія 9 клас (Україна і світове господарство). Курс містить 52 години (1,5 години на тиждень). Резерв часу - 3 години. Орієнтовні напрямки науково-дослідної роботи учнів наведено у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4.

Орієнтовний зміст шкільних екскурсій з географії учнів 9 класу

Пора року	Напрямки науково-дослідної роботи учнів
Осінь	- екскурсія на виробництво з метою встановлення взаємозв'язків та розуміння принципів розміщення промислових підприємств.
Весна	- дослідження споживчого кошика українців.
Весна	- ознайомлення із рекреаційним потенціалом рідного краю.

3.4. Розробка навчальної екскурсії для учнів 6 класу на тему:

"Компоненти природи рідного краю"

Мета екскурсії:

- ознайомитись із ландшафтними особливостями рідного краю;
- сформувати уявлення про Землю як природний комплекс;
- розвинути пізнавальний інтерес учнів до об'єктів і процесів навколишнього середовища;
- навчити бачити і встановлювати взаємозв'язки у природних комплексах;
- формувати навички орієнтування на місцевості за допомогою карти та компасу;
- виховувати бережливе ставлення до природи та розуміння раціонального використання її ресурсів.

Основні компетентності учнів, які вони формують під час екскурсії:

- *навчально-організаційна*, а саме - учні працюють індивідуально або ж у групах (бригадах);
- *інформаційно-комунікативна* - готуючи звіт після екскурсії, учні застосовують різні прийоми і методи підготовки: читають відповідну

літературу, повторюють матеріали відповідних, пройдених раніше уроків, шукають додаткову інформацію у інтернет-джерелах; проводять заміри, підрахунки, обчислення, будують графіки; оформляють отримані дані у підсумковий звіт, де відображають підсумкові результати;

- *культурно-соціальна* - у місцях перебування біля об'єктів екскурсії учні поводять себе стримано, не галасують, не засмічують території;

- *здоров'язбережувальна* - учні чітко дотримуються правил поведінки на природі та роботи з відповідним обладнанням.

Основні поняття: ландшафт, природно-територіальний комплекс (ПТК), взаємозв'язки у природі, біотичні та абіотичні фактори природи, біоценоз, ярусність, життєві форми, види Червоної книги України.

Об'єкти дослідження: територія лісового урочища "Дуби", розташованого на східній околиці с.Решуцьк Рівненського району, що знаходиться у підпорядкуванні ДП "Клеванський лісгосп" (Решуцьке лісництво: кв. 46, вид. 2, 5, 17).

Методи досліджень: літературний, картографічний, візуальний, статистичний, методи польових досліджень.

Обладнання та матеріали: топографічна карта місцевості, компас, блокноти, ручки, рулетка, шнурок для виокремлення меж своєї дослідної ділянки, лопатка, термометер, барометер, пакет для збору гірських порід, папка для збору гербарію.

Завдання: зробити опис досліджуваної ділянки лісу (площею 50 х 50 м) як природно-територіального комплексного утворення.

Хід екскурсії

I. Організаційний етап.

1. Ознайомити учнів із темою та метою екскурсії, її завданнями.
2. Продемонструвати схему маршруту та ознайомитись із окремими методиками проведення польових досліджень, правилами роботи із приладами та картою.

3. До моменту власне проведення екскурсії, учні мають опрацювати відповідну літературу.
4. Учні готують відповідне обладнання та спорядження.
5. Проведення інструктажу з техніки безпеки та прослуховування правил поведінки у природі.
6. Поділити учнівський колектив на групи (бригади) та визначити старшого у кожній із них.

II. Власне проведення екскурсії.

1. Інформаційна частина. У вступній бесіді вчитель ще раз нагадує учням тему, мету та завдання екскурсії, потім - активізує пізнавальну діяльність учнів. Таку вступну бесіду не слід проводити у вигляді монологу вчителя, а скоріше у формі бесіди. У ході такої бесіди учні демонструють раніше отримані та засвоєні під час уроків знання або ж відомості, про які вони дізналися готуючись до екскурсії.

Вчитель наголошує на тому, що кожна окрема бригада матиме окремі завдання, але їхнє дослідження і дасть у результаті цілісну картину про склад та структуру певної території як природно-територіального комплексу.

Отже, основними завданнями для бригад будуть наступні:

1. Встановити особливості клімату досліджуваної території.
2. Зробити оцінку механічного складу ґрунту та його особливостей.
3. Провести аналіз рослинного покриву досліджуваної території.

Вступне слово вчителя. Насамперед вчитель нагадує дітям правила поведінки в природі (додаток 1) та правила орієнтування у лісі (додаток 2) Потім коротко дає характеристику та опис урочища "Дуби" (додаток 3).

Перед вами ділянка мішаного лісу. Вона однорідна за рельєфом, складом деревних порід, чагарникової та трав'янистої рослинності. Тут зростають *сосна звичайна, ялина європейська, береза повисла, береза бородавчаста.* У підліску ми спостерігаємо *горобину, крушину ламку, жимолость лісову, бузину чорну.* Цю ділянку лісу ми можемо назвати

біоценозом, тобто саморегульованим екологічним співтовариством, де поєднуються біотичні та абіотичні чинники і здійснюють взаємний вплив один на одного. Звернуть увагу на рослинність у яру. Тут ми бачимо інший характер дерев, чагарників та трав'янистих рослин: гутсі зарості *ліщини*, подекуди трапляється *черемуха* та *вільха чорна*. Нижній ярус представлений чорною смородиною, трави - кропива дводомна, різні види папоротей, хвощів та осок. Саме ці трав'янисті рослини свідчать про хороший рівень зволоження на зниженій частині яру. Тобто ми з вами вже побачили два різних біоценози, які чітко можна виокремити за типом рослинності.

Загалом рослини складають основу біоценозу, бо саме у них сконцентрована основна маса органічної речовини; вони визначають структуру та зовнішній вигляд біоценозу, його мікроклімат, склад, наповненість, розміщення тваринного світу, грибів, мікроорганізмів. Проте є багато факторів неживої природи, тобто абіотичних факторів, які в свою чергу впливають на характер самої рослинності. До таких факторів належать, насамперед ґрунтові (орографічні), гідрологічні (рівень зволоження), кліматичні та ін.

Певна частина старого мішаного лісу існує багато років (у цьому й проявляється стійкість біоценозу), але він постійно зазнає змін у різні сезони, у різні роки. І зміни ці відбуваються насамперед через різні непостійні чинники неорганічного (абіотичного) середовища, через їх взаємозв'язок із живими компонентами біоценозу, через зв'язки даного біоценозу із сусідніми.

У ході розповіді вчитель разом із учнями аналізує рослинні компоненти біоценозу, визначає їхні біоценотичні зв'язки, встановлює типовий видовий склад окремих ярусів. Важливо навчити дітей чітко бачити у лісі окремі яруси рослинності та відрізняти різні життєві форми рослин (дерева, чагарники, трави, лишайники, мохи). Також слід звернути увагу на конкуренцію у світі рослин, паразитизм, симбіотичні та епіфітні відносини.

Ярусність характеризується розміщенням органів асиміляції рослин (листіків) на різній висоті над землею, залежно від їхніх потреб у світлі.

Вчитель називає та показує на дослідній ділянці кількість виділених ярусів рослинного угруповання, разом з учнями визначає, якими видами утворений кожен з ярусів.

У лісі поряд із вертикальною диференціацією добре прослідковується горизонтальне розчленування рослинного пориву - мозаїчність. Основні види дерев, чагарників та трав нерівномірно розподілені на площі. ообливу увагу слід звернути на рослини- ефемероїди: *ряст порожнистий*, *печіночниця звичайна*, *гусяча цибулька* і т.д. Слід пояснити пристосувальне значення неоднорідного розвитку рослин у біоценозі.

Цікаво і пізнавально буде показати учням ділянку лісу і встановити кількісне співвідношення дорослих дерев, підросту та сходів (висота яких не перевищує 10 см). Слід наголосити на тому, що з віком кількість дерев на одиницю площі зменшується. Це результат конкуренції між особинами одного виду. На ділянці буде видно, що старих дерев значно менше, ніж молодих.

Тісні зв'язки всередині біоценозу вчитель може продемонструвати на прикладі вікових змін основних лісоутворюючих порід, що мають значний вплив на усі компоненти біоценозу. Під покривом лісу змінюється рівень освітлення, температура, вологість ґрунту та повітря: кількість листків, гілок, суцвіть, плодів, які опадають із дерев впливають на властивості ґрунту, видовий склад і кількість мікроорганізмів, найпростіших, круглих і кільчастих червів та інших безхребетних. В свою чергу зміна мікрокліматичних умов і властивостей ґрунту впливає на підріст, підлісок та трав'яних ярус. Такий приклад ілюструє тісний взаємозв'язок усіх компонентів біоценозу один з одним.

У лісовому біоценозі чітко видно епіфітні відносини, тобто одні рослини використовують інших як субстрат. Так на корі дерев поселяються

мохи, лишайники, водорості. Іноді організм - епіфіт може бути одночасно і паразитом, як *гриб-трутовик* на стовбурах дерев.

Таким чином, вчитель може підвести учнів до висновку, що спільне існування рослин, тварин, мікроорганізмів та вплив на них факторів природи, призвело до формування різних життєвих форм, до вертикального та горизонтального розчленування рослинного покриву.

2. *Робоча частина* - це безпосередня робота учнів над завданнями, які були визначені вчителем. Для зручності і чіткості виконання завдань вчитель роздає кожній із бригад інструктивні картки.

Інструктивна картка № 1. Завдання бригаді кліматологів.

1. Зафіксуйте температуру повітря перед входом у ліс та у самому лісі. Порівняйте ці величини та поясніть, чому викла різниця температур.
2. Користуючись термометром, фіксуйте температуру кожних півгодини. Визначте середню температуру. На основі отриманих вимірів побудуйте графік зміни температур на досліджуваній ділянці.
3. Користуючись відповідним обладнанням, визначте тиск повітря.
4. Зазначте ступінь хмарності (ясно, мінлива хмарність, хмарно). Охарактеризуйте види хмар.
5. Дайте характеристику опадам (за наявності).
6. Визначте напрям вітру.
7. Дайте характеристику основним кліматотворчим факторам даної місцевості.

Інструктивна картка № 2. Завдання бригаді ґрунтознавців.

1. Встановіть механічний склад ґрунту досліджуваної ділянки (додаток 4).
2. Проведіть візуальну оцінку рівня родючості ґрунту.
3. Відберіть зразки гірських порід досліджуваної ділянки.
4. Замалюйте ґрунтовий профіль. Сфотографуйте його.
5. Зазначте та охарактеризуйте основні ґрунтотворчі фактори на даній ділянці.

Інструктивна картка № 3. Завдання бригаді біологів.

1. З'ясуйте особливості рослинного покриву досліджуваної ділянки.
2. Обчисліть чисельність та щільність популяцій домінантних видів біоценозу.
3. Виділіть яруси та опишіть видовий склад кожного з них.
4. Окресліть рослини: конкуренти, паразити, епіфіти, рослини, занесені до Червоної книги України (за наявності).
5. Замалюйте вертикальне та горизонтальне розчленування рослинності.
6. Зазначте життєві форми рослин на досліджуваній ділянці.
7. Зберіть гербарні зразки типових для даного біоценозу видів рослин.

III. Підсумковий етап.

Вчитель заслуховує результати роботи кожної із бригад, задає додаткові запитання, з'ясовує рівень роботи та участь кожного з учасників бригади. Результати роботи кожної із бригад вчитель заслуховує разом із учнями з інших бригад. Це важливо для розуміння усіх досліджуваних компонентів біоценозу та їх взаємозв'язків.

Заслухавши усі бригади, вчитель робить загальний висновок та підводить учнів до розуміння важливості усіх компонентів у біогеоценозі. Результати проведеної роботи учні оформляють у вигляді звіту.

Додатки до екскурсії

Додаток 1

Правила поведінки у природі

1. Не галасуй. Поводь себе тихо.
2. Не залишай після себе сміття.
3. Не ламай дерева, гілки, не зривай рослин.
4. Не їж не знайомі ягоди та гриби.
5. Не чіпай та не дразни тварин.
6. Не розпалюй багаття.

Додаток 2

Правила орієнтування у лісі

1. Перед походом у ліс - вивчи карту місцевості. Зверни особливу увагу на розташування річок, доріг, населених пунктів, залізничних переїздів, що рошташовані поблизу. Найголовніше - слід запом'ятати в якій стороні вони знаходяться. не зайвим буде і ознайомитись із прогнозо погоди.
2. Заряди свій мобільний телефон на повну. У разі потреби ти зможеш зателефонувати своїм рідним чи вчителю і повідомити про своє розташування. Можуть стати у нагоді і GPS-трекери, браслети чи наручні годинники - вони фіксують координати та відпрвляють їх SMS. Послугу контролю місцезнаходження на території України надають оператори Kyivstar та Vodafone.
3. Ніколи не заходь далеко на одинці. Не втрачай дорослих із поля зору. Не ховайся і завжди відгукуйся на поклик вчителя або рідних.
4. Ідучи лісом запам'ятовуй для себе орієнтири, або залишай їх - пов'яжуй яскраві стрічки або тягни за собою палицю, потім її слід допоможе знайти шлях.
5. Для того, щоб вийти з лісу, можна користуватись природними орієнтирами. Мурашники як правило розташовуються з південного боку.

Мох на деревах росте з північного боку. Ягоди з південного боку більш стиглі.

6. Вийти з лісу можна і стежиною, але не усі стежини протоптані людьми. Тому якщо йдучи стежиною ти не побачив ні одного об'єкту цивілізації (лавка, облаштоване джерело), то краще повернутися назад.

7. Рухатися у лісі слід близько до лінії електропередач, доріжок, лісових стежок, не наближатися до річок та боліт.

8. Не їж незнайомих грибів і ягід. не підходь до водойм і не пий з них.

9. Якщо ти заблукав і чуєш голоси, шурхіт, крики - починай стукати палкою по дереву (такий звук поширюється далі, ніж голос), кричи.

Додаток 3

Опис урочища "Дуби"

Урочище "Дуби" розташоване у межах Рівненського району Рівненської області, поруч із східними околицями села Решуцьк. Урочище займає площу 6,1 га. Перебуває у віданні ДП "Клеванський лісгосп" (Решуцьке лісництво кв.46, вид. 2, 5, 17).

Назву урочище оримало через зростання на його території *дуба звичайного*, віком біля 160 років. Деревний покрив також формують *сосна звичайна*, *граб звичайний*, *клен гостролистий*, *ялина європейська*, *ясен звичайний*.

З тварин трапляються *заєць сірий*, *сарна європейська*, *лисиця*, *борсук*, *куниця лісова*, *вивірка звичайна*, *вуж*, *вретільниця ламка*, *ящірка прудка*, *жаба гостроморда* та інші види [28].

Додаток 4**Вивчення механічного складу ґрунту**

Для визначення механічного складу ґрунту використовують "мокрый" спосіб. Для цього зразок ґрунту намочують і ретельно розминають рукою, аж поки він не стане як пластилін. Далі скручують із ґрунту кульку.

Якщо кульку зробити не вдається - ґрунт розвалюється, значить ґрунт піщаний. Якщо ґрунт скрутився у кульку, далі цю кульку слід крутити між долонями, щоб отримати шнур, завдовжки 7-8 мм. Якщо шнур скачати не вдалося, то ґрунт супіщаний. Якщо шнур є, далі його пробують з'єднати у кільце. Якщо кільце дає тріщини, значить ґрунт суглинистий, якщо ні - ґрунт глинистий.

Родючість ґрунту можна визначити а його кольором. Чим темніший (чорніший) ґрунт, тим більший у ньому вміст гумусу, а отже більша ступінь родючості.

ВИСНОВКИ

1. Екскурсія відрізняється від інших форм навчання особливою формою організації пізнавальної діяльності учнів, а саме вивченням об'єктів у їх природньому середовищі існування. Саме така форма вивчення дає комплексне поняття про об'єкт.
2. Географія як навчальний предмет має на меті надання учням систематичних знань про різноманітні об'єкти живої та неживої природи. Тому реалізація цієї мети не можлива без ознайомлення учнів із певними об'єктами безпосередньо в умовах їхнього природного оточення, тобто без екскурсії.
3. Аналіз навчальних програм з географії показує, що на сучасному етапі шкільний освітній процес, на жаль, передбачає дуже малу кількість природознавчих екскурсій. Тобто розуміння учнями таких понять як, наприклад "природно-територіальний комплекс" є значно утрудненим, бо розглядається лише в теорії. Вирішення таких труднощів та налагодження ефективного навчання, яке буде тісно пов'язане з практичними навичками, можливе за умови розробки системи навчальних екскурсій природничого спрямування. Застосування таких екскурсій у курсі шкільної географії, дасть можливість формувати в учнів цілісну, не розривну картину природи та її взаємозв'язків.
4. Кожна екскурсія має бути чітко спланованою, продуманою та структурованою. Готуватись до неї має не лише вчитель, а й учні. А під час проведення екскурсії учні не мають залишатися пасивними слухачами, а брати активну участь, виконувати поставлені вчителем завдання.
5. Важливим і актуальним питанням сьогодення, яке стоїть перед системою шкільної географічної освіти є посилення практичної спрямованості змісту навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабешко О.О. Методика навчання географії: посібник [для вчителів і студентів-географів педуніверситетів]/О.О. Бабешко. -Умань: АЛІМІ, 2005. - 263 с.
2. Борейко А.І., Борейко С.О. Екскурсія як засіб естетичного саморозвитку учнів//Естетичне виховання дітей та молоді: теорія, практика, перспективи розвитку: збірник наукових праць /за ред. О. А. Дубасенюк, Н. Г. Сидорчук. - Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. -С. 311-316.
3. Варакута О., Швець Є. Готуємося до уроків географії. Посібник для вчителя. – Тернопіль «Астон», 2007.
4. Гідрологічні дослідження. <https://buklib.net/books/25216/>
5. Дзекунов А.М. Навчальна екскурсія в системі шкільної та позашкільної освіти // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2014, № 8 (42), С. 114-124.
6. Зайченко І.В. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів (Рукопис). - Чернігів, 2002. - 528 с.
7. Жемеров О.О., Янченко А.І. Розробка нової системи шкільних географічних екскурсій у природу /О.О. Жемеров, А.І. Янченко// Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. Збірник наукових праць. -Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2015. -С.62-64.
8. Кірчук Ю.П., Покась Л.А. Методика організації та проведення навчальних екскурсій з фізичної географії // Географія та економіка в сучасній школі. - 2013. - №2. - С. 26-30.
9. Коберник С.Г. Методика викладання географії в школі / Коберник С.Г. – К. : Стафед, 2000. – 320 с.
10. Коберник С.Г. Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах: [Навч.-метод. посіб.]/ С.Г. Коберник, Р.Р. Коваленко, О.Я. Скурашович; за ред. С.Г. Коберніка. - К.: Навчальна книга, 2005. - 319 с.

11. Король О.Д. Організація екскурсійних послуг у туризмі. - Навчальний посібник. - Чернівці: Чернівецький національний університет, 2016. - 144 с.
12. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм., Навчальний посібник. - К.: "Вища школа", 1994.
13. Кушнарєнко Н.Г. Підручник географії як засіб організації та проведення краєзнавчих екскурсій/Н.Г. Кушнарєнко//Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 738. Педагогіка та психологія. Збірник наукових праць. -Чернівці: Чернівецький національний університет, 2015. -С. 82-89.
14. Марченко О.В. Організація науково-дослідницької діяльності учнів у загальноосвітньому навчальному закладі// Нива знань. Науково-методичний альманах. - 2004., № 4, С. 48-50.
15. Методика викладання географії в школі./ під ред. Кобернік С.Г.. – К.: Стафед, 2000.
16. Методи досліджень та дослідницька робота під час екскурсій та походів. <https://buklib.net/books/25184/>.
17. Методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу під час проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Лист МОН № 1/9-61 від 06.02.08.
18. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Географія 6-9 класи, 2022р. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.geography-6-9.pdf>
19. Нездоймінов С.Г. Організація екскурсійних послуг: Навчально-методичний посібник.- Одеса: Астропринт, 2011. - 216 с.
20. Непша О. В., Яровий Д.М. Особливості організації та проведення географічних екскурсій // Актуальные научные исследования в современном мире, Вып. 7 (27). - С.6-10.
21. Непша О.В., Гришко С.В., Опашко Г.І., Рішко А.Р. Екскурсії як форма позаурочної роботи з вивчення географії свого краю// Актуальные научные

- исследования в современном мире, Вып. 11 (67), ч. 8. - Переяслав. - С. 152-158.
22. Откаленко М. П. Методика навчання початкового курсу фізичної географії / М. П. Откаленко. - К. : Радянська школа, 1963. - 169 с.
23. Подибайло Н.Г. Методика реалізації краєзнавчої складової в процесі навчання фізичної географії: дис. канд. пед. наук: 13.00.02 теорія та методика навчання. -Київ, 2015. -С.144-150.
24. Польова практика з геоморфології : метод. вказівки [для студ. природничо-географічного факультету] / [укл. Чайка В. В.] – Суми : Видво СумДПУ ім. А.С.Макаренка, – 2010.
25. Пестушко В.Ю. Географія у незвичному ракурсі. – Київ: Генеза, 2006.
26. Позаурочна робота з географії / Під ред. І.І. Барінової. - М.: Просвещение, 1988. - 158 с.
27. Семененко О. В. Навчальна екскурсія. Клопітно, але корисно! (Як підготувати та провести екскурсію в природу) / О. В. Семененко // Географія. - 2013. - № 9 (229). - С. 19-23.
28. Урочище "Дуби"
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D1%80%D0%BE%D1%87%D0%B8%D1%89%D0%B5_%C2%AB%D0%94%D1%83%D0%B1%D0%B8%C2%BB
29. Шкільна географія в Україні / За редакцією А. Волкової. – Київ: «Хрещатик», 1994.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ЗАТВЕРДЖЕНО Наказ Міністерства освіти і науки України 02.10.2014 № 1124	
	Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2014 р. за № 1341/26118

ІНСТРУКЦІЯ щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю

I. Загальні положення

1. Ця Інструкція розроблена з метою збереження життя і здоров'я вихованців, учнів, студентів під час проведення навчальними закладами, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України, та органами управління освітою екскурсій, подорожей.

2. Дія цієї Інструкції поширюється на навчальні заклади, що перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України, та на органи управління освітою, що організують та проводять екскурсії, подорожі з вихованцями, учнями, студентами (далі - учасники).

3. Навчальні заклади під час підготовки та проведення екскурсій, подорожей керуються [Конституцією](#) та законами України, іншими нормативно-правовими актами та цією Інструкцією.

4. У цій Інструкції терміни вживаються в таких значеннях:

дальня екскурсія, подорож - екскурсія, подорож за межі Автономної Республіки Крим або області, на території якої знаходиться навчальний заклад, орган управління освітою, що організують та проводять екскурсію, подорож;

екскурсія - колективне відвідування тривалістю до 24 годин з вихованцями, учнями, студентами визначних місць з освітньою, навчально-виховною, науковою, пізнавальною чи розважальною метою у складі організованої групи під керівництвом осіб, призначених у порядку, встановленому цією Інструкцією;

місцева екскурсія, подорож - екскурсія, подорож, що проводяться в межах Автономної Республіки Крим або області, на території якої знаходиться навчальний заклад, орган управління освітою, що організують та проводять екскурсії, подорожі. Для навчальних закладів, розташованих у місті Києві та місті Севастополі, та відповідних органів управління освітою, що організують та проводять екскурсії, подорожі, місцевими вважаються також екскурсії, подорожі територією відповідно Київської області та Автономної Республіки Крим;

подорож - колективне відвідування тривалістю більше 24 годин вихованцями, учнями, студентами визначних місць з освітньою, навчально-виховною, науковою, пізнавальною чи розважальною метою у складі організованої групи під керівництвом осіб, призначених у порядку, встановленому цією Інструкцією.

II. Повноваження керівника навчального закладу, органу управління освітою, що організовує та проводить екскурсію, подорож

1. Керівник навчального закладу, що організовує та проводить екскурсію, подорож, приймає рішення про її проведення без погодження з органами управління освітою.

2. У разі прийняття рішення про організацію та проведення екскурсії, подорожі керівник навчального закладу, органу управління освітою зобов'язаний:

1) сприяти підготовці та проведенню екскурсії, подорожі;

2) видати наказ про проведення екскурсії, подорожі, у якому: визначити мету, строк проведення, призначити керівника групи, що проводить екскурсію, подорож, його заступника (заступників), затвердити склад учасників та маршрут екскурсії, подорожі;

3) провести інструктаж з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності під час екскурсії, подорожі з керівником групи, що проводить екскурсію, подорож, його заступником (заступниками) згідно з вимогами [Положення про організацію роботи з охорони праці учасників навчально-виховного процесу в установах і навчальних закладах](#), затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 01 серпня 2001 року № 563, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 20 листопада 2001 року за № 969/6160;

4) видати керівнику групи копію наказу про проведення екскурсії, подорожі та список учасників екскурсії, подорожі, засвідчені у встановленому законодавством порядку;

5) контролювати своєчасне повернення групи, що перебуває на екскурсії, у подорожі;

6) у разі неповернення групи, що перебуває на екскурсії, у подорожі, у встановлений час терміново встановити зв'язок з керівником групи, з'ясувати причини затримки та потребу в наданні допомоги. У разі необхідності або при неможливості зв'язатися з групою, встановити зв'язок з територіальними органами управління освітою, органами внутрішніх справ, відповідною аварійно-рятувальною службою для з'ясування місцезнаходження групи та надання їй за потреби допомоги;

7) після завершення екскурсії, подорожі заслухати інформацію керівника групи про їх результати.

III. Формування груп, що здійснюють екскурсію, подорож

1. Групи, що здійснюють екскурсію, подорож, формуються з числа учасників, які об'єднуються на добровільних засадах за спільними інтересами. До складу групи включаються тільки учасники, які придатні за станом здоров'я для участі у запланованій екскурсії, подорожі.

2. Кількісний склад групи, що здійснює екскурсію, подорож, визначається керівником групи спільно з навчальним закладом, який організовує та проводить екскурсію, подорож.

До складу групи, що здійснює екскурсію, подорож, може входити від 10 до 40 учасників віком від 6 років.

При проведенні автобусних екскурсій, подорожей кількісний склад групи, що здійснює екскурсію, подорож, визначається з урахуванням кількості місць для сидіння в автобусі.

3. Вік керівників та заступників керівників групи, що проводить екскурсію, подорож, повинен бути старше 18 років.

4. Керівник та/або заступник керівника групи повинен вміти надавати першу домедичну допомогу.

5. Фахівець туристичного супроводу, який не є працівником навчального закладу, що проводить екскурсію або подорож, повинен відповідати кваліфікаційним вимогам, визначеним центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів, за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері трудових відносин.

6. При проведенні екскурсій (крім автобусних) у межах населеного пункту, де проживають або навчаються учасники екскурсії, призначення заступника керівника екскурсійної групи не є обов'язковим.

При проведенні екскурсій, подорожей з використанням будь-яких видів транспорту (крім автомобільного), пов'язаних з виїздом за межі населеного пункту, де проживають або навчаються учасники групи, керівний склад групи призначається із розрахунку: один керівник та один заступник керівника на кожні 25 учасників та додатково один заступник керівника на кожні наступні 10 учасників.

При проведенні автобусних екскурсій, подорожей керівний склад групи призначається згідно з вимогами [Правил надання послуг пасажирського автомобільного транспорту](#), затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1997 року № 176 (зі змінами).

7. Кількість заступників керівника групи визначається керівником навчального закладу, що організовує та проводить екскурсію, подорож.

8. Керівник групи може призначати помічників з числа учасників групи для допомоги керівнику у проведенні цього заходу.

9. Учасники групи, що перебувають під час екскурсій, подорожей на території заповідників, заказників, національних парків, у прикордонній зоні тощо, зобов'язані дотримуватися порядку перебування на цих територіях відповідно до законодавства України.

IV. Права та обов'язки керівника та заступника керівника групи, що проводять екскурсію, подорож

1. Керівник групи та його заступник (заступники) під час проведення екскурсії, подорожі відповідають за життя та здоров'я її учасників згідно із законодавством України.

2. Керівник групи, його заступник (заступники), що проводять екскурсію, подорож, зобов'язані:

1) при організації підготовки екскурсії, подорожі:

забезпечити комплектування груп учасниками відповідного віку та стану здоров'я;

ознайомити учасників екскурсії, подорожі з планом та затвердженим маршрутом їх проведення, історичними та географічними особливостями території, об'єкта (об'єктів), де буде проходити екскурсія, подорож;

провести цільовий інструктаж з учасниками з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності під час екскурсії, подорожі згідно з вимогами [Положення про організацію роботи з охорони праці учасників навчально-виховного процесу в установах і навчальних закладах](#), затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 01 серпня 2001 року № 563, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 20 листопада 2001 року за № 969/6160;

отримати копію наказу про проведення екскурсії, подорожі та список групи;

провести збори батьків учасників екскурсії, подорожі (для дальніх екскурсій, подорожей учасників віком до 18 років);

забезпечити під час екскурсії, подорожі додержання учасниками належного громадського порядку, виконання правил дорожнього руху, правил пожежної безпеки, безпеки життєдіяльності;

провести інформування учасників екскурсії, подорожі про фактори ризику в запланованій екскурсії, подорожі (за їх наявності) і про відповідні заходи щодо запобігання травматизму;

одержати, у разі потреби, дозвіл на відвідування об'єктів, територій, на яких встановлено особливий режим відвідування;

розробити план дослідницької, краснзнавчої, природоохоронної роботи та інших заходів під час екскурсії, подорожі, якщо такі заплановано проводити;

2) під час проведення екскурсії, подорожі:

забезпечити дотримання правил пожежної безпеки, безпеки життєдіяльності, охорони природи, пам'яток історії і культури тощо;

вживати заходів, спрямованих на забезпечення безпеки учасників екскурсії, подорожі, зокрема щодо зміни маршруту, припинення екскурсії, подорожі у зв'язку з виникненням небезпечних природних явищ та з інших обставин, що становлять загрозу безпеці учасників;

дотримуватися затвердженого маршруту та плану екскурсії, подорожі (крім випадків, пов'язаних зі зміною маршруту чи плану з метою забезпечення безпеки учасників);

не допускати безпідставного поділу групи, що здійснює екскурсію, подорож, відставання окремих учасників, а також вибуття окремих учасників екскурсії, подорожі без супроводу

одного із заступників керівника (від'їзд одного чи декількох учасників можливий лише за умови, що в групі, що здійснює екскурсію, подорож, два або більше заступників керівника);

при аварійній ситуації (раптовому виникненні умов, що загрожують життю та здоров'ю учасників екскурсії, подорожі) ужити заходів щодо збереження життя і здоров'я учасників екскурсії, подорожі, виходячи з конкретної ситуації та реальної наявності сил і засобів для ліквідації небезпечної ситуації;

у разі нещасного випадку терміново організувати надання першої домедичної допомоги потерпілому та його доставку до закладу охорони здоров'я, викликати за потреби екстрену медичну допомогу;

повідомити про нещасний випадок, що стався, керівнику навчального закладу, органу управління освітою, що проводить екскурсію, подорож, та інші відповідні служби;

про нещасний випадок, що трапився під час дальніх екскурсій, подорожей, також повідомити відповідний орган управління освітою за місцезнаходженням групи;

у разі користування під час екскурсії, подорожі залізничним транспортом забезпечити виконання вимог, встановлених [Порядком обслуговування громадян залізничним транспортом](#), затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 19 березня 1997 року № 252 (зі змінами);

3) після закінчення екскурсії, подорожі:

повідомити навчальний заклад, орган управління освітою, що проводить екскурсію, подорож, про її завершення;

за вимогою навчального закладу, органу управління освітою, що проводить екскурсію, подорож, надати звіт про їх проведення.

3. Керівник групи, що проводить екскурсію, подорож, має право:

враховуючи фізичний та моральний стан групи або окремих учасників і свій власний, припинити екскурсію, подорож;

змінити маршрут, припинити екскурсію, подорож у зв'язку з виникненням небезпечних природних явищ та з інших обставин, що становлять загрозу життю, здоров'ю та безпеці учасників екскурсії, подорожі.

V. Права та обов'язки учасника екскурсії, подорожі

1. Учасник екскурсії, подорожі зобов'язаний:

своєчасно виконувати розпорядження керівника групи, що проводить екскурсію, подорож, та його заступника (заступників);

своєчасно повідомляти керівника групи, що проводить екскурсію, подорож, або його заступника про погіршення стану здоров'я чи травму;

дотримуватись громадського порядку, виконувати правила дорожнього руху, пожежної безпеки, безпеки життєдіяльності;

не порушувати права та законні інтереси інших осіб;

при знаходженні зброї, вибухонебезпечних та незнайомих предметів не торкатися і не зрушувати їх з місця; про їх місцезнаходження терміново повідомити керівника групи, що проводить екскурсію, подорож, або його заступника, які за першої нагоди зобов'язані повідомити про такі предмети відповідні місцеві органи виконавчої влади та/або органи місцевого самоврядування;

з повагою ставитися до місцевих жителів, їх звичаїв і традицій;

зберігати довкілля, дбайливо ставитися до об'єктів природи, пам'яток історії, культури.

2. Учасник екскурсії, подорожі має право:

на особисту безпеку, захист життя, здоров'я;

брати участь у виборі теми та маршруту екскурсії, подорожі;

при погіршенні стану здоров'я чи травмі наполягати на припиненні участі в екскурсії, подорожі;

інші права відповідно до чинного законодавства.

Директор департаменту професійно-технічної освіти	В.В. Супрун
---	-------------

доступ: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1341-14#Text>

	
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ	
НАКАЗ	
16.05.2019 № 659	
	Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 13 червня 2019 р. за № 612/33583

Про затвердження Положення про порядок розслідування нещасних випадків, що сталися із здобувачами освіти під час освітнього процесу

Відповідно до частини другої статті 30 Закону України «Про охорону праці», пункту 8 Положення про Міністерство освіти і науки України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 року № 630 (із змінами), з метою профілактики травматизму в закладах освіти та приведення нормативно-правових актів у відповідність до законодавства України **НАКАЗУЮ**:

1. Затвердити Положення про порядок розслідування нещасних випадків, що сталися із здобувачами освіти під час освітнього процесу, що додається.

2. Визнати таким, що втратив чинність, наказ Міністерства освіти і науки України від 31 серпня 2001 року № 616 «Про затвердження Положення про порядок розслідування нещасних випадків, що сталися під час навчально-виховного процесу в навчальних закладах», зареєстрований в Міністерстві юстиції України 28 грудня 2001 року за № 1093/6284 (із змінами).

3. Сектору мобілізаційної роботи, цивільного захисту та безпеки життєдіяльності (Цимбал А.А.) забезпечити подання цього наказу на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України в установленому законодавством порядку.

4. Управлінню адміністративно-господарського та організаційного забезпечення (Єрко І.А.) в установленому порядку зробити відмітку у справах архіву.

5. Цей наказ набирає чинності з дня його офіційного опублікування.

6. Контроль за виконанням цього наказу покласти на першого заступника Міністра Хобзєя П.К.

Міністр	Л.М. Гриневич
ПОГОДЖЕНО:	
Міністр соціальної політики України	А. Рева
Заступник Міністра охорони здоров'я України	П. Ковтонюк
Голова Спільного представницького органу об'єднань профспілок	Г.В. Осовий
Голова Державної регуляторної служби України	К. Ляпіна
Голова Державної служби статистики України	І. Вернер

	ЗАТВЕРДЖЕНО Наказ Міністерства освіти і науки України 16 травня 2019 року № 659
	Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 13 червня 2019 р. за № 612/33583

ПОЛОЖЕННЯ

про порядок розслідування нещасних випадків, що сталися із здобувачами освіти під час освітнього процесу

І. Загальні положення

1. Це Положення встановлює єдиний порядок розслідування та ведення обліку нещасних випадків, що сталися з вихованцями, учнями, студентами, курсантами, слухачами, стажистами, клінічними ординаторами, аспірантами, докторантами (далі - здобувачі освіти) під час освітнього процесу, у тому числі під час трудового та професійного навчання в закладах освіти і в організаціях, на підприємствах на території України, і поширюється на заклади дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної), позашкільної, спеціалізованої, фахової передвищої, вищої освіти та заклади післядипломної освіти (далі - заклади освіти) незалежно від форм власності й підпорядкування.

2. Дія цього Положення не поширюється на:

1) працівників, які працюють на умовах трудового договору (контракту) або фактично допущені до роботи в закладах освіти;

2) здобувачів освіти закладів освіти, що належать до сфери управління Міністерства оборони України та Міністерства внутрішніх справ України.

3. У цьому Положенні терміни вжито в таких значеннях:

мікротравма (рана, пошкодження) - пошкодження, що виникає внаслідок впливу невеликих за інтенсивністю зусиль і призводить до порушення функції та мікроструктури тканин людини;

нещасний випадок - обмежена в часі подія, раптовий вплив небезпечного чинника чи середовища, що сталися під час освітнього процесу, внаслідок яких заподіяно шкоду здоров'ю чи настала смерть здобувача освіти;

отруєння або інтоксикація - порушення функцій чи ушкодження органів людини внаслідок дії отрут або токсинів, що потрапили до організму чи утворилися в ньому;

травма - порушення анатомічної функції тканин або органів людини, спричинене зовнішньою дією або впливом зовнішнього чинника.

Інші терміни вжито у значеннях, наведених у Законах України [«Про освіту»](#), [«Про охорону праці»](#), [«Про дорожній рух»](#), [Кодексі цивільного захисту України](#) та інших нормативно-правових актах з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності.

4. Розслідуванню підлягають нещасні випадки, що трапилися із здобувачами освіти під час освітнього процесу та призвели до ушкодження здоров'я на один робочий (навчальний) день і більше чи їх смерті через:

травми різного походження, отруєння, теплові удари, опіки, обмороження, утоплення, ураження електричним струмом, блискавкою;

інші ушкодження, отримані внаслідок аварій, пожеж, стихійного лиха (землетруси, зсуви, повені, урагани, інші надзвичайні події), контакту з представниками тваринного та рослинного світу.

5. Розслідуванню підлягають нещасні випадки, що сталися:

під час проведення навчальних занять (лекцій, уроків, практичних, лабораторних занять, інших занять та в перервах між ними) відповідно до навчальних, виробничих і наукових планів та розкладу занять;

під час прямування на заняття з одного корпусу закладу освіти до іншого пішки чи на транспорті, якщо це визначено навчальними, виробничими і науковими планами та розкладом занять;

під час проведення позакласних, позашкільних та інших заходів у вихідні, святкові та канікулярні дні, якщо ці заходи здійснюються під безпосереднім керівництвом працівника закладу освіти (викладача, вчителя, вихователя, класного керівника, майстра виробничого навчання тощо) або іншої особи, яка призначена наказом закладу освіти за його згодою;

під час занять із трудового та професійного навчання, проведення професійних, науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, виробничої та навчальної практики, які проводяться відповідно до навчальних планів у закладах освіти або на дільницях (територіях), що їм належать;

під час роботи у шкільних лісництвах, на навчально-дослідних ділянках закладу освіти;

під час роботи та відпочинку у студентських, учнівських об'єднаннях (таборах праці і відпочинку, дитячих оздоровчих таборах при закладах освіти тощо);

під час проведення спортивних змагань, тренувань, оздоровчих заходів, екскурсій, походів, експедицій, організованих закладом освіти у встановленому порядку;

під час перевезень здобувачів освіти до місця проведення навчання, інших заходів і у зворотному напрямку в разі організованого прямування їх на запланований захід на транспорті або пішки.

6. Факт ушкодження здоров'я внаслідок нещасного випадку встановлюється та засвідчується закладом охорони здоров'я.

Документом, який підтверджує ушкодження здоров'я особи, є довідка закладу охорони здоров'я.

Заклад охорони здоров'я, куди доставлено потерпілого внаслідок нещасного випадку, що стався під час освітнього процесу, або в якому лікується чи перебуває на обліку під час лікування потерпілий, на письмовий запит керівника закладу освіти надає довідку про характер і тяжкість ушкодження потерпілого (далі - довідка).

7. Нещасні випадки, що сталися із здобувачами освіти у випадках, не зазначених у пункті 5 цього розділу, розслідуються і беруться на облік згідно з [Порядком розслідування та обліку нещасних випадків не виробничого характеру](#), затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 22 березня 2001 року № 270 (зі змінами) (далі - Порядок розслідування та обліку нещасних випадків не виробничого характеру).

8. Нещасні випадки, що трапилися із здобувачами освіти, які мешкають у гуртожитках закладів освіти, і пов'язані з порушенням правил перебування в гуртожитках, затверджених в установленому порядку, розслідуються та беруться на облік відповідно до [Порядку розслідування та обліку нещасних випадків не виробничого характеру](#).

9. Контроль за правильним і своєчасним розслідуванням і обліком нещасних випадків, що сталися із здобувачами освіти, а також проведенням заходів щодо попередження нещасних випадків здійснює засновник (засновники) приватного закладу освіти, керівник органу управління освітою, іншого державного органу, до сфери управління якого належить заклад освіти.

10. Громадський контроль здійснюють професійні спілки через своїх представників у закладі освіти, а також уповноважені найманими працівниками особи закладу освіти з питань охорони праці, безпеки життєдіяльності.

II. Розслідування нещасних випадків

1. Про кожний нещасний випадок, що трапився із здобувачами освіти за обставин, що визначені в пункті 5 розділу I цього Положення, потерпілий або свідок нещасного випадку повинен повідомити учителя, вихователя, викладача, іншого працівника, що був присутній під час проведення заходів освітнього процесу в закладі освіти чи за його межами, який зобов'язаний:

терміново організувати надання домедичної допомоги потерпілому та викликати бригаду швидкої медичної допомоги, у разі потреби за відсутності в населеному пункті станцій швидкої медичної допомоги - його транспортування до найближчого закладу охорони здоров'я;

зберегти обстановку на місці в тому стані, у якому вона була на момент події (якщо це не загрожує життю та здоров'ю тих, хто там перебуває, і не призведе до ще тяжчих наслідків);

негайно повідомити про те, що сталося, керівника закладу освіти та особу, яка є відповідальною за охорону праці, безпеку життєдіяльності в закладі освіти.

Якщо нещасний випадок трапився під час походів, екскурсій або інших заходів поза територією району або міста, де розташовано заклад освіти, особа, відповідальна за проведення заходу, негайно повідомляє також орган управління освітою за місцем події.

2. Керівник закладу освіти, одержавши повідомлення про нещасний випадок, зобов'язаний негайно:

вжити заходів щодо усунення причин, що викликали нещасний випадок;

повідомити батьків, інших законних представників потерпілого;

направити письмовий запит до закладу охорони здоров'я для отримання довідки;

протягом доби утворити наказом комісію із розслідування нещасного випадку у складі не менше ніж три особи та організувати розслідування нещасного випадку.

Якщо заклад охорони здоров'я відмовляє в наданні довідки, строк проведення розслідування може бути продовжено на час, потрібний для отримання та опрацювання довідки.

Під час розслідування потрібно брати до уваги довідку, яку надають батьки, інші законні представники потерпілого, у тому числі після завершення лікування.

Про нещасний випадок, що стався із здобувачем освіти через отруєння, нанесення тілесних ушкоджень унаслідок протиправних дій, інших правопорушень під час освітнього процесу, керівник закладу освіти також повідомляє органи поліції та заклад громадського здоров'я відповідної території.

3. До складу комісії із розслідування нещасних випадків входять:

заступник керівника закладу освіти, який є відповідальним за організацію роботи з охорони праці, безпеки життєдіяльності закладу освіти (голова комісії) і пройшов навчання та перевірку знань з питань охорони праці, безпеки життєдіяльності відповідно до [Положення про порядок проведення навчання і перевірки знань з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності в закладах, установах, організаціях, підприємствах, що належать до сфери управління Міністерства освіти і науки України](#), затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 18 квітня 2006 року № 304, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 07 липня 2006 року за № 806/12680 (у редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 22 листопада 2017 року № 1514);

керівник служби охорони праці закладу освіти або особа, на яку наказом закладу освіти покладено ці обов'язки;

представник первинної профспілкової організації закладу освіти, а в разі відсутності в закладі освіти профспілки - уповноважена найманими працівниками особа з питань охорони праці, безпеки життєдіяльності;

представник органу батьківського самоврядування (за згодою).

Якщо чисельність працівників закладу освіти менше ніж 20 осіб (заклад дошкільної, позашкільної освіти тощо), керівник закладу освіти наказом утворює комісію із розслідування нещасного випадку за участю представника засновника (засновників) приватного закладу освіти, органу управління освітою, іншого державного органу, до сфери управління якого належить заклад освіти (за згодою), та представника первинної профспілкової організації закладу освіти, а в разі відсутності в закладі освіти профспілки - уповноваженої найманими працівниками особи з питань охорони праці, безпеки життєдіяльності.

До складу комісії із розслідування нещасного випадку не входить працівник закладу освіти, який безпосередньо відповідає за стан охорони праці, безпеки життєдіяльності у структурному підрозділі (лабораторія, кабінет, майстерня тощо), де стався нещасний випадок.

4. Потерпілий, його батьки, інші законні представники мають право брати участь у роботі комісії із розслідування нещасного випадку, надавати свої пояснення та пропозиції, додавати до матеріалів розслідування документи, що пояснюють причини та обставини нещасного випадку, викладати в письмовій чи усній формі свою особисту думку щодо нещасного випадку та отримувати від комісії із розслідування нещасного випадку інформацію про хід проведення розслідування.

5. Потерпілий, його батьки, інші законні представники можуть звернутися до керівника закладу освіти з письмовою заявою про нерозголошення інформації про наслідки нещасного випадку, якщо така інформація може завдати моральної шкоди потерпілому.

6. Комісія із розслідування нещасного випадку зобов'язана протягом п'яти робочих днів із дати її утворення провести розслідування нещасного випадку. У разі потреби проведення експертиз, лабораторних досліджень, випробувань, надання інших документів для встановлення обставин та причин нещасного випадку строк розслідування може бути продовжено, але не більше ніж на один місяць. Рішення про таке продовження приймає комісія із розслідування нещасного випадку. Керівник закладу освіти, який призначив розслідування, видає наказ про продовження строку розслідування.

7. Під час розслідування нещасного випадку комісія із розслідування нещасного випадку повинна:

з'ясувати обставини та причини нещасного випадку;

отримати пояснення від потерпілого (за можливості);

виявити й опитати свідків та осіб, які допустили порушення нормативно-правових актів з охорони праці та безпеки життєдіяльності;

визначити, чи пов'язаний нещасний випадок з освітнім процесом;

розробити заходи щодо попередження подібних нещасних випадків;

скласти акт розслідування нещасного випадку ([додаток 1](#));

скласти акт про нещасний випадок, що стався із здобувачем освіти (вихованцем, учнем, студентом, курсантом, слухачем, стажистом, клінічним ординатором, аспірантом, докторантом закладу освіти), за формою Н-Н (далі - акт Н-Н) ([додаток 2](#)), якщо нещасний випадок пов'язаний з освітнім процесом, у п'яти примірниках, які затверджує керівник закладу освіти.

До акта Н-Н додають пояснення свідків, потерпілого та інші документи щодо обставин нещасного випадку, наявності шкідливих і небезпечних чинників та довідку.

8. До матеріалів розслідування нещасного випадку належать:

копія наказу (розпорядження) закладу освіти про утворення комісії з розслідування нещасного випадку;

акт розслідування нещасного випадку;

акт Н-Н (у разі складання) з додатками;

протоколи засідання комісії із розслідування нещасного випадку;

копія наказу (розпорядження) закладу освіти про вжиття запропонованих комісією із розслідування нещасного випадку заходів щодо запобігання виникненню подібних нещасних випадків.

9. Акт розслідування нещасного випадку та акт Н-Н підписують голова та всі члени комісії із розслідування нещасного випадку. У разі незгоди зі змістом акта Н-Н член комісії із розслідування нещасного випадку письмово викладає свою думку, що додається до акта і є його невід'ємною частиною, про що робиться запис в акті Н-Н.

10. Керівник закладу освіти забезпечує правильне і своєчасне розслідування та облік нещасних випадків, складання акта розслідування нещасного випадку та акта Н-Н, розроблення і виконання заходів щодо усунення причин нещасного випадку.

11. Керівник закладу освіти протягом одного робочого дня після одержання актів і матеріалів, підготовлених комісією із розслідування нещасного випадку за підсумками її роботи, повинен розглянути і затвердити акт розслідування нещасного випадку та акт Н-Н (у разі складання).

Примірники затвердженого акта Н-Н протягом трьох робочих днів керівник закладу освіти надає або надсилає поштою з повідомленням:

потерпілому, батькам, іншим законним представникам потерпілого;

керівнику структурного підрозділу закладу освіти, де стався нещасний випадок;

начальнику служби охорони праці закладу освіти або особі, на яку покладено ці обов'язки (відповідальному);

засновнику (засновникам) приватного закладу освіти, органу управління освітою, іншим державним органам, до сфери управління яких належить заклад освіти;

первинній профспілковій організації відповідної профспілки або уповноваженій найманими працівниками особі з питань охорони праці (у разі, якщо немає профспілки в закладі освіти).

12. У разі відмови керівника закладу освіти від утворення комісії із розслідування нещасного випадку і складання акта розслідування нещасного випадку та акта Н-Н, а також у разі незгоди потерпілого, його батьків, інших законних представників зі змістом або висновками акта Н-Н питання щодо розслідування нещасного випадку за письмовою заявою потерпілого, його батьків, інших законних представників розглядають засновник (засновники) приватного закладу освіти, орган управління освітою вищого рівня, інший державний орган, до сфери управління якого належить заклад освіти, у строк, який не перевищує 10 робочих днів із дня подання такої письмової заяви.

13. Нещасний випадок, про який потерпілий не повідомив керівника закладу освіти протягом робочого (навчального) дня, коли трапився нещасний випадок, або наслідки якого проявилися не відразу і підтверджені закладом охорони здоров'я, розслідується протягом місяця з дня одержання письмової заяви потерпілого, його батьків, інших законних представників згідно з цим Положенням (незалежно від строку настання нещасного випадку). У цьому разі питання про складання акта Н-Н вирішується комісією із розслідування нещасного випадку, яка утворюється наказом закладу освіти, після всебічної перевірки заяви про нещасний випадок з урахуванням усіх обставин, довідки закладу охорони здоров'я про характер і тяжкість ушкодження потерпілого, можливої причини її походження, свідчень учасників (свідків) та інших доказів.

14. Якщо погіршення стану здоров'я потерпілого від нещасного випадку сталося внаслідок загального захворювання, хвороби, що підтверджено відповідною довідкою

закладу охорони здоров'я, нещасний випадок розслідується за первинним діагнозом, при цьому наслідок погіршення стану здоров'я не враховується, акт Н-Н не складається.

15. Нещасні випадки, гострі професійні захворювання (отруєння), що сталися із здобувачами освіти під час проходження ними виробничої практики на підприємстві, в установі, організації (далі - підприємство) під керівництвом посадових осіб цього підприємства, розслідуються комісією підприємства, де стався нещасний випадок, гостре професійне захворювання (отруєння), за участю представника закладу освіти і беруться на облік підприємством.

16. Нещасні випадки, що сталися на підприємстві зі здобувачами освіти закладів освіти, які проходять виробниче навчання, практику або виконують роботу під керівництвом учителя, викладача, майстра виробничого навчання закладу освіти на дільниці, виділеній підприємством для цієї мети, розслідуються комісією із розслідування нещасного випадку закладу освіти спільно з представником підприємства, оформляються актом про нещасний випадок за формою Н-Н, беруться на облік органом управління освітою, закладом освіти.

17. Нещасний випадок, що стався під час проведення походів, екскурсій, експедицій з навчальною метою поза територією району або міста, де розташовано заклад освіти, розслідується комісією органу управління освітою, в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці якої стався нещасний випадок. Якщо не може прибути для участі у розслідуванні представник закладу освіти, із здобувачем освіти якого стався нещасний випадок, до складу комісії з розслідування нещасного випадку включають представника такого самого за типом закладу освіти.

Матеріали розслідування нещасного випадку надсилають до органу управління освітою за місцезнаходженням закладу освіти та керівникові закладу освіти, зі здобувачем освіти якого стався нещасний випадок.

18. Після закінчення лікування або у разі смерті потерпілого від нещасного випадку відповідно до довідки закладу охорони здоров'я керівник закладу освіти складає та надсилає в десятиденний строк усім особам і організаціям, зазначеним у пункті 11 цього розділу, яким надсилалися примірники акта Н-Н, повідомлення про наслідки нещасного випадку ([додаток 3](#)).

19. Усі нещасні випадки, оформлені актами Н-Н, беруться на облік і реєструються:

1) закладом освіти в журналі реєстрації нещасних випадків, що сталися із здобувачами освіти ([додаток 4](#));

2) органом управління освітою в журналі реєстрації нещасних випадків, що сталися із здобувачами освіти у закладах освіти, що належать до сфери управління ([додаток 5](#)).

Один примірник матеріалів розслідування таких нещасних випадків зберігається в архіві закладу освіти протягом 60 років.

20. Нещасні випадки, що трапилися із здобувачами освіти і не спричинили втрати здоров'я, наслідком яких є мікротравми, засвідчуються і реєструються медичним працівником закладу освіти в окремому журналі реєстрації мікротравм, що сталися із здобувачами освіти ([додаток 6](#)). Такі нещасні випадки не беруться на облік.

У разі настання через деякий час у постраждалого від мікротравм ушкодження здоров'я розслідування нещасного випадку проводиться відповідно до пункту 13 цього розділу.

21. Нещасні випадки, що сталися із здобувачами освіти в транспортних засобах (автомобільному, залізничному, міському електротранспорті тощо) за обставин, зазначених в абзаці дев'ятому пункту 5 розділу I цього Положення, розслідуються відповідно до цього Положення з урахуванням матеріалів розслідування, що проводять уповноважені на це органи у встановленому порядку. Для отримання результатів розслідування від уповноважених органів керівник закладу освіти надсилає до них письмовий запит. Розслідування таких нещасних випадків проводиться протягом 10 робочих днів після отримання результатів розслідування від уповноважених органів.

Матеріали розслідування аварії, пригоди (події) на транспорті, підготовлені відповідними уповноваженими органами, долучаються до матеріалів розслідування та є їх невід'ємною частиною.

22. Якщо керівник закладу освіти не отримав матеріалів про розслідування таких нещасних випадків від відповідних органів протягом одного місяця з моменту аварії, пригоди (події) на транспорті, комісія із розслідування нещасного випадку складає акт розслідування нещасного випадку та акт за формою Н-Н.

В акті Н-Н зазначається найменування органу, який безпосередньо проводить розслідування, примірники цього акта надсилаються органу управління освітою, до сфери управління якого належить заклад освіти, і уповноваженому органу, який проводить розслідування.

23. Нещасні випадки, що трапилися внаслідок отруєння, нанесення тілесних ушкоджень, у тому числі іншою особою, правопорушень, злочинів тощо із здобувачами освіти під час освітнього процесу, розслідуються уповноваженими на це органами.

За результатами розслідування нещасного випадку, що проводився уповноваженими на це органами, керівник закладу освіти видає наказ (розпорядження).

III. Спеціальне розслідування нещасних випадків

1. Спеціальному розслідуванню підлягають нещасні випадки, що трапилися під час освітнього процесу:

групові, що трапилися з одночасним травмуванням двох і більше потерпілих, незалежно від тяжкості тілесних ушкоджень;

що спричинили тяжкі наслідки (у тому числі інвалідність потерпілого);

із смертельним наслідком.

Спеціальне розслідування проводиться також у випадку смерті здобувача освіти під час освітнього процесу.

У разі самогубства здобувача освіти під час освітнього процесу проводиться розслідування органами правопорядку.

2. Про груповий нещасний випадок, нещасний випадок, що спричинив тяжкі наслідки (у тому числі інвалідність потерпілого), нещасний випадок із смертельним наслідком та у разі смерті здобувача (здобувачів) освіти під час освітнього процесу керівник закладу освіти зобов'язаний негайно повідомити:

батьків, інших законних представників потерпілого (потерпілих);

заклад охорони здоров'я за місцем, де стався нещасний випадок (у разі виявлення отруєнь - відповідний територіальний орган Державної служби України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів);

орган управління освітою, інший державний орган, до сфери управління якого належить заклад освіти, засновника (засновників) приватного закладу освіти;

органи поліції за місцем, де стався нещасний випадок.

Повідомлення про нещасний випадок (додаток 7), як зазначено в пункті 1 цього розділу, надсилаються органу управління освітою, іншому державному органу, до сфери управління якого належить заклад освіти, засновнику (засновникам) приватного закладу освіти за допомогою засобів оперативного зв'язку (телефон, телеграф, електронна пошта, факс тощо) протягом трьох годин з моменту, як стало відомо про такий випадок.

3. Про кожний груповий нещасний випадок, нещасний випадок, що спричинив тяжкі наслідки, нещасний випадок із смертельним наслідком та випадок смерті здобувача освіти під час освітнього процесу орган управління освітою, до сфери управління якого належить заклад освіти, протягом доби повідомляє орган управління освітою вищого рівня.

Такі самі повідомлення надсилають, якщо смерть потерпілого (потерпілих) настала внаслідок нещасного випадку через деякий час, протягом тимчасового звільнення від занять у закладі освіти. У таких випадках спеціальне розслідування здійснюють із використанням матеріалів раніше проведеного розслідування нещасного випадку, у тому числі акта Н-Н.

Якщо смерть здобувача освіти настала внаслідок нещасного випадку, не зазначеного у пункті 5 розділу I цього Положення, керівник закладу освіти, орган управління освітою, до сфери управління якого належить заклад освіти, протягом доби з моменту, як стало відомо про такий випадок, повідомляє орган управління освітою вищого рівня за формою повідомлення про нещасні випадки.

4. Спеціальне розслідування нещасного випадку, під час якого загинуло від 1 до 4 осіб або травмовано до 10 осіб, у разі смерті здобувачів освіти під час освітнього процесу проводить комісія із спеціального розслідування, яку створюють:

наказом органу управління освітою за місцезнаходженням закладу освіти за участю представника органу управління освітою вищого рівня, якщо нещасний випадок стався із здобувачем (здобувачами) освіти закладу освіти, що належить до сфери управління Міністерства освіти і науки України;

розпорядчим документом іншого державного органу, до сфери управління якого належить заклад освіти;

розпорядчим документом засновника (засновників) приватного закладу освіти.

До складу комісії із спеціального розслідування в закладах фахової передвищої, вищої, післядипломної освіти входить представник Міністерства освіти і науки України або особа, яку делегують виконувати функції представника Міністерства освіти і науки України за його розпорядженням.

5. Спеціальне розслідування нещасного випадку з особливо тяжкими наслідками, під час якого загинуло 5 і більше осіб або травмовано 10 і більше осіб, проводить комісія із спеціального розслідування, яку призначають:

наказом органу управління освітою вищого рівня за участю представника Міністерства освіти і науки України, якщо нещасний випадок стався із здобувачами освіти закладу освіти, що належить до сфери управління Міністерства освіти і науки України;

розпорядчим документом іншого державного органу, до сфери управління якого належить заклад освіти;

розпорядчим документом засновника (засновників) приватного закладу освіти.

6. До складу комісії із спеціального розслідування групового нещасного випадку, нещасного випадку із смертельним наслідком або випадку смерті здобувача освіти під час освітнього процесу входять:

голова - керівник (заступник керівника) органу управління освітою за місцезнаходженням закладу освіти, іншого державного органу, до сфери управління якого належить заклад освіти, посадова особа за рішенням засновника (засновників) приватного закладу освіти;

члени:

відповідальна особа з охорони праці та безпеки життєдіяльності органу управління освітою за місцезнаходженням закладу освіти;

керівник (заступник керівника) закладу освіти;

керівник служби охорони праці закладу освіти або особа, на яку наказом закладу освіти покладено ці обов'язки;

представник первинної профспілкової організації закладу освіти, членом якої є потерпілий, а в разі відсутності в закладі освіти профспілки - уповноважена найманими працівниками особа з питань охорони праці, безпеки життєдіяльності.

Залежно від конкретних умов (причин та наслідків нещасного випадку) до складу комісії із спеціального розслідування включаються представники Міністерства освіти і науки України, органів поліції, територіальних органів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, інших органів (за згодою).

Комісія із спеціального розслідування зобов'язана:

обстежити місце, де стався нещасний випадок, одержати письмові чи усні пояснення від учасників освітнього процесу, працівників закладу освіти, потерпілого або потерпілих (якщо це можливо), опитати осіб - свідків нещасного випадку та осіб, причетних до нещасного випадку;

з'ясувати обставини та причини настання нещасного випадку;

визначити, чи пов'язаний нещасний випадок з освітнім процесом;

установити осіб, які допустили порушення вимог нормативно-правових актів з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності;

розробити заходи щодо попередження подібних нещасних випадків у майбутньому.

7. Члени комісії із спеціального розслідування повинні зустрітися з потерпілими або членами їхніх сімей, розглянути на місці соціальні питання та внести пропозиції про їх вирішення на розгляд відповідних органів, а також дати роз'яснення потерпілим (їхнім сім'ям) щодо їхніх прав відповідно до чинного законодавства України.

8. Комісія із спеціального розслідування протягом 15 робочих днів із дня її утворення розслідує нещасний випадок і складає акт спеціального розслідування ([додаток 8](#)), оформляє інші потрібні документи і матеріали, перелік яких наведено в пункті 11 цього розділу. За потреби строк спеціального розслідування може бути продовжений органом управління освітою, який утворив комісію із спеціального розслідування, але не більше ніж на 30 календарних днів.

9. Акт спеціального розслідування протягом трьох робочих днів розглядається та затверджується керівником органу управління освітою, який призначив комісію із спеціального розслідування нещасного випадку.

10. Акти за формою Н-Н не складаються і не беруться на облік у випадку смерті здобувачів освіти під час освітнього процесу від загального захворювання, хвороби за наявності довідки закладу охорони здоров'я за місцезнаходженням закладу освіти або за місцем проживання потерпілого (потерпілих).

11. До матеріалів спеціального розслідування належать:

копія наказу органу управління освітою за місцезнаходженням закладу освіти про утворення комісії із спеціального розслідування нещасного випадку;

акт спеціального розслідування;

акт Н-Н на кожного потерпілого окремо;

плани, схеми та фотознімки місця події;

протоколи засідань комісії із спеціального розслідування, опитувань, пояснення свідків нещасного випадку та інших причетних осіб, а також посадових осіб, відповідальних за дотримання вимог норм і правил з охорони праці та безпеки життєдіяльності;

витяги із журналів реєстрації інструктажів з охорони праці, безпеки життєдіяльності з потерпілим, копія сторінки журналу обліку навчальних занять про реєстрацію вступного інструктажу з безпеки життєдіяльності з потерпілим;

витяги з журналів реєстрації інструктажів з охорони праці, безпеки життєдіяльності з педагогічними працівниками, якщо потерпілий - вихованець закладу дошкільної освіти;

копії документів про проходження навчання та перевірки знань з питань охорони праці, безпеки життєдіяльності безпосередніх керівників (учителів, вихователів, викладачів, майстрів трудового навчання тощо);

довідка закладу охорони здоров'я про характер і тяжкість ушкоджень, що заподіяні потерпілому, або причини його смерті;

висновок експертної комісії (якщо таку було створено) про причини нещасного випадку, результати лабораторних та інших досліджень, експериментів, аналізів тощо;

копії наказу закладу освіти, органу управління освітою, до сфери управління якого належить заклад освіти, про вжиття запропонованих комісією із спеціального розслідування заходів щодо запобігання виникненню подібних нещасних випадків.

12. На вимогу комісії із спеціального розслідування керівник закладу освіти зобов'язаний:

запросити для участі в розслідуванні нещасного випадку фахівців-експертів;

організувати фотознімки пошкодженого об'єкта, місця нещасного випадку та надати інші потрібні документи;

організувати проведення лабораторних досліджень, випробувань та інших робіт;

надати транспортні засоби та засоби зв'язку, потрібні для роботи комісії із спеціального розслідування нещасного випадку;

забезпечити друківання, розмноження у потрібній кількості матеріалів спеціального розслідування.

13. За рішенням комісії із спеціального розслідування, у якому визначені питання, що потребують експертного висновку, утворюють експертну комісію. Письмовий висновок експертної комісії надсилається до голови комісії із спеціального розслідування.

14. Заклад освіти, де стався нещасний випадок, компенсує витрати, пов'язані з діяльністю комісії із спеціального розслідування та залученням до її роботи фахівців. Відшкодування витрат на відрядження працівників, які є членами комісії із спеціального розслідування або залучені до її роботи, заклад освіти здійснює відповідно до чинного законодавства України.

Відшкодування витрат на відрядження представників центральних органів виконавчої влади, інших державних органів, які є членами комісії із спеціального розслідування або залучені до її роботи, здійснюється за рішенням цих органів.

15. Голова комісії із спеціального розслідування нещасного випадку має право звертатися до закладів охорони здоров'я, закладів судово-медичної експертизи, органів поліції та інших органів із запитом про отримання матеріалів та висновків щодо нещасного випадку, а якщо потрібні висновки спеціального дослідження (експертизи) - після їх завершення.

16. Орган управління освітою, який утворив комісію із спеціального розслідування, протягом п'яти робочих днів після закінчення цього розслідування направляє матеріали спеціального розслідування:

органу управління освітою, до сфери управління якого належить заклад освіти;

керівникові закладу освіти, із здобувачем (здобувачами) освіти якого стався нещасний випадок;

первинній профспілковій організації відповідної профспілки або уповноваженій найманими працівниками особі з питань охорони праці (у разі, якщо немає профспілки в закладі освіти);

органу поліції за місцем настання групового нещасного випадку або нещасного випадку із смертельним наслідком.

17. Керівник закладу освіти, органу управління освітою, іншого державного органу, до сфери управління якого належить заклад освіти, засновник (засновники) приватного закладу освіти зобов'язані протягом п'яти робочих днів після отримання розглянути матеріали спеціального розслідування нещасного випадку і видати наказ (розпорядження) про вжиття запропонованих комісією із спеціального розслідування заходів щодо запобігання подібним випадкам, а також притягнення осіб, які допустили порушення нормативно-правових актів про охорону праці, вимог безпеки проведення освітнього процесу, до відповідальності згідно із чинним законодавством України.

Про виконання заходів щодо запобігання подібним нещасним випадкам керівник закладу освіти письмово повідомляє орган управління освітою, інший державний орган, до сфери управління якого належить заклад освіти, засновника (засновників) закладу освіти.

18. Примірники акта спеціального розслідування, акта Н-Н (на кожного потерпілого окремо), копії наказу закладу освіти, органу управління освітою, до сфери управління якого належить заклад освіти, про вжиття запропонованих комісією із спеціального розслідування заходів щодо запобігання подібним нещасним випадкам в десятиденний строк після завершення спеціального розслідування надсилаються керівником закладу освіти, органом управління освітою, до сфери управління якого належить заклад освіти, до Міністерства освіти і науки України.

19. Міністерство освіти і науки України, орган управління освітою, інший державний орган, до сфери управління якого належить заклад освіти, засновник (засновники) приватного закладу освіти після отримання документів спеціального розслідування аналізують обставини та причини нещасного випадку і за результатами розгляду розробляють відповідні заходи щодо запобігання нещасним випадкам.

20. Матеріали спеціального розслідування зберігаються в архіві органу управління освітою, до сфери управління якого належить заклад освіти, протягом 60 років.

IV. Порядок ведення обліку нещасних випадків

1. Порядок ведення обліку нещасних випадків під час освітнього процесу в закладах освіти, що належать до сфери управління інших державних органів, визначається цими органами, а в приватних закладах освіти - їх засновником (засновниками).

2. Заклад освіти на підставі актів Н-Н подає звіт про травматизм під час освітнього процесу в закладі освіти ([додаток 9](#)) за підсумками року за формою НВ органу управління освітою, до сфери управління якого належить заклад освіти.

Органи управління освітою місцевих державних адміністрацій складають зведений звіт про травматизм із здобувачами освіти в закладах освіти, які належать до сфери їх управління, за формою НВ (зведена) ([додаток 10](#)), який надсилають за підпорядкованістю органам управління освітою вищого рівня.

3. Керівник закладу освіти відповідає за достовірність зазначених у звіті відомостей згідно із чинним законодавством України.

4. Якщо у звітному періоді настала смерть потерпілого внаслідок нещасного випадку, що стався минулого року, і у звіті за минулий період цей випадок зарахований до загальної кількості потерпілих, у звітному періоді цей нещасний випадок зараховується тільки до потерпілих із смертельним наслідком.

5. Заклади освіти, органи управління освітою, інші державні органи, до сфери управління яких належать заклади освіти, засновники приватних закладів освіти, Міністерство освіти і науки України заслуховують на засіданнях педагогічних рад, колегій, нарадах інформацію про стан травматизму серед здобувачів освіти, проводять аналіз причин нещасних випадків, що трапилися, розробляють заходи щодо їх запобігання.

6. Міністерство освіти і науки України здійснює оперативний облік загальної кількості потерпілих, у тому числі в групових нещасних випадках та нещасних випадках із смертельним наслідком, нещасних випадків, що спричинили тяжкі наслідки, нещасних випадків невиробничого характеру із смертельними наслідками.

<p>Завідувач сектору мобілізаційної роботи, цивільного захисту та безпеки життєдіяльності</p>	<p>А.А. Цимбал</p>
--	---------------------------